

Prikazi i osvrti

Lubomíra HAVLÍKOVÁ, Peter IVANIČ, Martin HETÉNYI: *Po stopách sv. Cyrila a Metoda: výberová bibliografia českých a slovenských prác za roky 1945 – 2011 = In the footsteps of St. Cyril and Methodus: selective bibliography of works from Bohemia and Slovakia published in 1945 – 2011* (Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, 2013.). 236 str. ISBN 978-80-558-0431-6.

Lubomíra Havlíková sa Slaven-skog instituta Akademije znanosti Češke republike (Slovanský ústav Akademie věd České republiky) i Peter Ivanič i Martin Hetényi s Instituta za istraživanje kulturne baštine Konstantina i Metoda Filozofskog fakulteta Sveučilišta Konstantina Filozofa u Nitri (Ústav pre výskum kultúrneho dedičstva Konštantína a Metoda pri Filozofickej fakulte Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre) čine autorski kolektiv koji je, u sklopu bilateralnog slovačko-češkog projekta *Po stopách sv. Cyrila a Metoda v slovenskej a českej bibliografii / Po stopách sv. Cyrila a Metoděje ve slovenské a české bibliografii* (2010. – 2011.) izradio retrospektivnu selektivnu bibliografiju češke i slovačke ćirilometodijane od 1945. do 2011. U uvodu (*Úvod / Introduction*, str. 9-13 / 15-20) autori navode kako su se nastojali nadovezati na već objavljene slične ruske i bugar-

ske bibliografije, ističući kao svojevrsan paradoks činjenicu da sve do ove publikacije nije objavljena niti jedna obuhvatnija bibliografija slovačkih radova o ćirilometodskim temama, dok je u Češkoj nedavno objavljena jedna, za razdoblje od 1990. do 2011. (Pavel AMBROS, Tomáš ŠPIDLÍK: *Svatí Cyril a Metoděj mezi námi: vybrané otázky cyrilometodějské tradice: bibliografie 1990 – 2011*. Olomouc, 2011.). Temelj je ove bibliografije bogata i kontinuirana bibliografska djelatnost koju je razvijala zajednička češko-slovačka akademija znanosti, a nakon 1992. su je nastavile i samostalne nacionalne akademije, kao i instituti koji su njihove sastavnice. Tako je u u uvodu nabrojano oko sedamdeset uglavnom monografski objavljenih čeških i slovačkih bibliografija, većinom historiografski i filološki usmjerenih, na koje su se autori, uz knjižnične kataloge i nekoliko specijaliziranih baza dostupnih na internetu, mogli osloniti pri bilježenju bibliografskih navoda. Poglavlje naslovljeno *Misia sv. Cyrila a Metoda na Vel'kej Morave / St. Cyril and Methodiu's mission in Great Moravia* (str. 23-30 / 31-38) donosi kratak pregled povijesti ćirilometodske misije, od obraćanja moravskog kneza Rastislava bizantskom caru Mihajlu 862. s molbom da mu pošalje duhovnike koji bi u Moravskoj širili kršćanstvo na tamnošnjem slavenskom puku razumljivom jeziku, sve do kraja 9. stoljeća, kada su se učenici Svete braće razišli po Europi, a s njima i ćirilometodsko učenje. Popis periodike ekscerptirane za ovu selektivnu bibliografiju (str. 39-44) obuhvaća stotinjak humanističkih, uglavnom filoloških, historiografskih i teoloških

naslova časopisa. Bibliografija je opremljena imenskim registrom (str. 211-236), a središnji je njen dio (str. 45-209) organiziran prema kronološkom načelu. Za svaku su godinu prvo navedene monografije, zbornici, rječnici i visokolski udžbenici koji obrađuju ćirilometodske teme, među kojima nalazimo i povijesne sinteze u kojima su značajna poglavlja o misiji Solunske braće i njenim tragovima u povijesti pojedinih naroda: *Dějiny Chorvatska* J. Rychlika i M. Perenčevića (Prag, 2007.), *Dějiny Slovenska* D. Kováča (Prag, 2011.), *Dějiny Ruska* M. Švankmajera (Prag, 2008.), *Dějiny Makedonie* J. Rychlika i M. Koube (Prag, 2003.) itd. Nakon popisa knjiga slijedi popis članaka i studija u periodici, objavljenih iste godine. Među 2180 bibliografskih jedinica mogu se naći i tekstovi koje su češki i slovački filolozi i povjesničari (primjerice Z. Hauptová, H. Bauerová, V. Čermák, P. Sedlák i P. Stankovska) pisali na temelju istraživanja i hrvatske glagoljske baštine, no valja imati na umu kako su ponajbolji češki i slovački poznavatelji hrvatskoglagojskih tema radove objavljivali i u inozemnoj, naročito u hrvatskoj, periodici i zbornicima, i ti radovi nisu uključeni u ovu bibliografiju.

U bibliografiju su, kako je naglašeno u uvodu, uvrštene češke i slovačke znanstvene i stručne publikacije koje su izašle u domaćoj nakladi. Autori bibliografije zabilježili su i recenzije i vijesti iz kulturnog života, kraće životopise i nekrologe značajnih istraživača ćirilometodske baštine, popise članaka objavljene na stranicama popularne periodike, kao i internetske stranice – međutim, ove bibliografske jedinice zbog „zahtjevnog i složenog načina ovjeravanja podataka“ nisu uvrštene u tiskano izdanje bibliografije, već ih autori namjeravaju uvrstiti u internetsku bibliografsku bazu. Listajući bibliografiju može se primjetiti da su iz nje izostav-

ljeni radovi inozemnih autora objavljeni u češkim i slovačkim publikacijama, naročito u značajnim slavističkim časopisima *Slavia* i *Slavica Slovaca* - dok su tako uvršteni radovi čeških i slovačkih autora objavljeni na ruskom (bibl. jedinica 2090), makedonskom (2009), francuskom (1144) itd., uzalud ćemo tražiti, primjerice, članak Josipa Vrane *Praški glagoljski odlomci kao svjedok neprekidne ćirilometodske tradicije u Češkoj do kraja XI stoljeća* (*Slavia* 39 (1970), br. 2, str. 238-249). Slični članci, koji su kako temom tako i mjestom objavljivanja vezani uz Češku, otvaraju metodološko pitanje opravdanosti pripuštanja i inozemnih autora u ovakve (dvo)nacionalne tematske bibliografije, tim više što njihov broj ne bi značajno proširio opseg knjige, a postoji i određena mogućnost da će ih, upravo zbog mjesta objavljivanja i teme, previdjeti autori njihovih „matičnih“ nacionalnih bibliografija. Slične nas nedoumice, kao i izostanak predmetnog kazala u ovoj bibliografiji, utvrđuju u uvjerenju da je knjiga odavno prestala biti medij pogodan za bibliografije, i daleko su se boljim rješenjem pokazale nadopunjive i prema različitim kriterijima pretražive baze podataka na internetu (vidi npr. Bibliografie české literární vědy na <http://isis.ucl.cas.cz/?form=biblio>). Svjesni su toga i autori, koji takvu bazu najavljuju, pa ćemo ovu knjigu, inače otisnutu u tek 200 primjeraka, smatrati svojevrsnom tradicionalnom ovjerom svrsishodnosti projekta bibliografije češke i slovačke ćirilometodijane od 1945. do 2011., kao i projekta koji se na njega nastavlja – *Po stopách sv. Cyrila a Metoděje ve slovenské a české historiografii (do roku 1945)*.

Marijan Šabić

Tibor NEUMANN (prir.): *A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458-1526) / Documenta Szapolyaiana I. Epistulae et litterae (1458-1526)* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi kutatóközpont Történettudományi intézet, 2012.). 592 + XVI str. ISBN 978-963-9627-51-2.

Ovo se djelo mladoga mađarskog medijevista Tibora Neumanna (r. 1978) nadovezuje na dvije značajne tradicije u mađarskoj historiografiji: jedna je priređivanje i izdavanje arhivske građe vezane uz pojedine manje ili više povijesno istaknute plemićke obitelji (od kasnijega 19. stoljeća do danas objavljeno je nekoliko desetaka knjiga takvih dokumenata); druga je kontinuirano istraživačko zanimanje za velikašku i kraljevsku obitelj Zapoljskih.

Kao što je poznato, obitelj i kasnija dinastija Zapoljskih (u hrvatskoj stručnoj literaturi uobičajeniji je oblik *Zapolja*) potekla je s područja današnje Slavonije. Prvotno im je glavno sjelo bio posjed Zapolja (u latinskim izvorima obično *Zapolya*) u Požeškoj županiji, kojem danas približno odgovara selo Zapolje istočno od Nove Gradiške. Ta je činjenica odavno utvrđena kako u mađarskoj, tako i u hrvatskoj historiografiji, pa je primjerice Vjekoslav Klaić u svojoj *Povijesti Hrvata* bez ikakve ograde ili dvojbe konstatirao da je “kolijevka roda Zapoljina stajala u slavonskoj zemlji (grad Zapolje između Vrbove i Nove Gradiške)...” - premda će se kasnije, i u standardnim priručnicima, ta spoznaja ponešto relativizirati, pa se tako u novije vrijeme pisalo da kralj Ivan Zapoljski “potječe iz feudalne mađarske porodice, koja je

podrijetlom iz Slavonije, možda iz sela Zapolje između Vrbovca (!) i Nove Gradiške” (Trpimir Macan u *Enciklopediji Jugoslavije*). Unatoč takvu podrijetlu, rodu Zapoljskih i njegovu najpoznatijem članu, kralju Ivanu, nije u hrvatskoj povijesnoj znanosti posvećivana značajnija istraživačka pozornost. Ne samo da o njima nije napisana nikakva monografija ili veća studija, nego nema ni manjih istraživačkih radova koji bi se podrobnije bavili pojedinim problemima iz povijesti Zapoljskih. Zapoljski su u našoj historiografiji obrađeni uglavnom uzgred, u sklopu drugih, obično širih tema, tek uz nešto više pozornosti za kralja Ivana kao rivala Ferdinandu I Habsburgovcu nakon Mohačke bitke 1526. i sloma Ugarsko-hrvatskog kraljevstva. Mogu se razaznati dva osnovna razloga zašto je tomu tako. S jedne strane, političke aktivnosti najvažnijih Zapoljskih uglavnom se nisu odvijale u Hrvatskoj i Slavoniji, nego u ugarskim dijelovima kraljevine. S druge strane, u unutrašnjopolitičkom raskolu između pristaša Habsburgovca i Zapolje (koji je za kraće vrijeme čak politički razdvojio Hrvatsku i Slavoniju) hrvatski su povjesničari obično prvu, u konačnici pobjedničku opciju promatrali kao ispravnu i pozitivnu, povijesno progresivnu i plodotvornu, a drugu su - ne bez mrve anakronizma - ponajprije zbog Zapoljina odnosa prema Osmanlijama doživljavali kao pogrešan izbor i stranputicu unaprijed osuđenu na propast. Takav vrijednosni stav, ovdje svakako ponešto pojednostavnjen, možda i češće implicitan nego eksplicitan, diktirao je i relativan manjak zanimanja za aktere “zapoljevske stranke”.

Nekadašnja naklonjenost Zapolji kao “domaćem kralju” nasuprot “strancu” Ferdinandu, koja je svakako u nekoj mjeri postojala u Hrvatskoj i osobito u Slavoniji, nije ostavila traga u modernoj hrvatskoj historiografiji. Nasuprot tome, mađarski su se povjesničari u za-

nimanju za Zapoljske i njihov vladarski krug uvijek mogli nadahnjivati mišlju o još jednoj “nacionalnoj” dinastiji, takmacu tuđinskih Habsburgovaca. Osim toga, Zapoljski su u mađarskoj povijesti nastavili igrati krupnu ulogu i nakon mira u Velikom Varadinu 1538. (sve do 1571. kada je umro sin i nasljednik kralja Ivana, ugarski kralj i prvi erdeljski knez Ivan Žigmund Zapolja), dok su za povijest hrvatskih zemalja od toga mira nadalje bili praktično posve irelevantni. Stoga je i razumljivo što su brojnost i raznovrsnost istraživačkih radova (ili stranica u tematski širim radovima) posvećenih Zapoljskima u mađarskoj historiografiji neusporedivo veći nego u hrvatskoj. Činjenica da se zemljopisno ishodište roda i njegova pridjevka nalazi u novovjekovnoj Hrvatskoj nije, barem zasad, potaknula hrvatske povjesničare kasnoga srednjeg vijeka i 16. stoljeća da se življe uključe u rad na tome području.

Među novijim mađarskim priložima iz povijesti Zapoljskih treba na prvom mjestu spomenuti simpozijски zbornik *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről* [Rasprave o Ivanu Zapolji i ranonovovjekovnom Erdelju], objavljen u Miškolcu 2004. i ponovno 2008, s radovima Andrása Kubinyija i još petnaestak povjesničara, posvećenim uglavnom različitim pitanjima vezanim uz Zapoljske. U istome izdavačkom nizu kojem pripada navedeni zbornik, *Publicationes Universitatis Miskolcensis - Sectio philosophica*, izašao je i rad Márije Rekettyés o vladavini poljske kraljice Barbare Zapoljske (u svesku IX/3 iz 2004), kao i rad Éve Gyulai pod naslovom “Carmina in arma Zapoljana” (u svesku IX/4 iz 2004), o renesansnim latinskim pjesmama posvećenim grbovima pojedinih Zapoljskih. Osim toga, Richárd Horváth objavio je više radova o Zapoljskima u počecima njihova ekonomskog i političkog uspona u ranijem dijelu vladavine kralja Matije

Korvina (oko 1460): o stjecanju posjeda u sjevernoj županiji Abaúj i naslova “kapetan gornjih krajeva” (obj. 2001. u zborniku *Analecta medievialia* I); o tome kako je, uz pomoć kralja Matije, Emerik Zapoljski stekao utvrde u Vesprenskoj županiji što su dotad pripadale Jobu Gorjanskom (obj. 2010. u obljjetničkom zborniku Vesprenske biskupije, naslovljenom *Megyetörténet*); o Emerikovu stjecanju utvrde Szatmár (Satu Mare) u istoimenoj županiji (obj. 2011. u zborniku u čast Péteru Némethu). Nadalje, Norbert C. Tóth objavio je dva rada o ulozi Ivana Zapoljskoga, tada erdeljskog vojvode, u vojno-političkoj povijesti Ugarske u godinama pred Mohačku bitku: o njegovim protuosmanskim pohodima u Vlašku 1522. (obj. 2012. u časopisu *Hadtörténelmi közlemények*) i o njegovim odnosima s drugim ključnim ugarskim velikašem, palatinom Stjepanom Báthoryjem, za koje se obično ne utemeljeno smatralo da su već tada bili obilježeni rivalskim sukobima (obj. iste godine u časopisu *Századok*).

Posebnu skupinu tvore radovi o bračnim vezama Zapoljskih s drugim obiteljima, među kojima istaknuto mjesto imaju tri braka s članovima poljskih kraljevskih rodova: Stjepan Zapolja bio je oženjen Jadvigom iz češinske/tešenske loze roda Pjast; njihova kći Barbara Zapoljska bila je udana za poljskog kralja Žigmunda I Jagelovića te je bila poljska kraljica 1512-1515; njezin brat, kralj Ivan Zapolja, bio je potkraj života 1539-1540. oženjen Izabelom Jagelovićkom, kćerju kralja Žigmunda i njegove druge žene. Izabela je zadugo nadživjela starijeg muža i do smrti 1559. vladala istočnim dijelovima Ugarske kao regentkinja uza sina Ivana Žigmunda. Još davno njen je život i doba u opsežnoj monografiji obradio Endre Veress (*Izabella királyné*, Budapest, 1901). U novije je vrijeme o vezama Zapoljskih s poljskim Jagelovićima pisao i Richárd Botlik (2004. u

časopisu *Kút* i 2008. u knjizi *Szapolyai János lengyel szövetségesei*, a ta se tema, dakako, obrađuje i u poljskoj historiografiji (u novije vrijeme osobito u radovima Stanisława A. Sroke). Richárd Botlik je 2009. u Budimpešti doktorirao na temi veza između Ivana Zapolje i engleskog kralja Henrika VIII (*Szapolyai János és VIII. Henrik kapcsolata: adalékok a Mohács utáni magyar-angol szövetség történetéhez*) i iz te je problematike zasad objavio rad o financijskoj pozadini saveza između dvojice vladara (2009. u zborniku u čast Jánosa Buze) te rad o diplomatskim zadaćama koje je za kralja Ivana po europskim zemljama obavljao njegov pristaša Trogiranin Ivan Statilić-Statileo (2013. u časopisu *Századok*).

Napokon, u svibnju 2012. na Povijesnom institutu Mađarske akademije znanosti upriličen je manji simpozij pod naslovom “Az átmenet kora – Szapolyai (I.) János országa” [Doba tranzicije - država Ivana (I) Zapolje]. Ondje je naglašena tradicija istraživanja o Zapoljskima na institutu, koju je u ranijem razdoblju osobito plodno utjelovljavao Gábor Barta, autor, između ostaloga, rasprave “Illúziók esztendeje. Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez” [Godina iluzijâ. Neka zapazanja o dvojnog izboru kralja nakon Mohača] (obj. 1977. u časopisu *Történelmi szemle*) i na nju kronološki nadovezane knjižne studije *A Sztambulba vezető út* (Budimpešta, 1983), objavljene i na francuskom jeziku (*La route qui mène à Istanbul, 1526-1528*, Budimpešta, 1994). Od devet izlaganja na simpoziju barem je jedno već objavljeno u časopisu, a druga su, većinom, više općenite rekapitulacije nego istraživački usmjereni prilozi, pa se čini da simpozij neće rezultirati zbornikom (usp. sažetke izlaganja na <http://www.tti.hu/esemenyek/244-atmenet-kora-szapolyai-janos-orszaga.html>). Pozornost hrvatskih povjesničara

privući će osobito izlaganje Szabolcsa Varge, naslovljeno “Szapolyai (I.) János szlavóniai uralma 1526–1530” [Vlast Ivana Zapolje u Slavoniji 1526-1530]. Autor je tu sažeo dio svojih spoznaja do kojih je došao u doktorskoj disertaciji obranjenoj 2008. u Pečuhu pod naslovom *Szavónia berendezkedése a késő középkor és kora újkor határán (1490-1540)* [Političko uređenje u Slavoniji na razmeđu srednjeg i novog vijeka (1490-1540)], koja zasad još nije pretočena u tiskanu knjigu. Iz disertacije je izvedena i Vargina rasprava “Az 1527. évi horvát-szavón kettős ‘királyválasztás’ története” [Povijest dvojnoga ‘izbora kralja’ u Hrvatskoj i Slavoniji 1527] (obj. 2008. u časopisu *Századok*), u kojoj se dokazuje da se odluka Hrvatskog sabora u Cetinogradu i odluka Slavenskog sabora u Dubravi ne mogu smatrati “izborom kralja” u strogom smislu toga pojma.

O tome da je najpoznatiji Zapoljski, kralj Ivan, zanimljiva povijesna osoba i za širu kulturnu javnost u današnjoj Mađarskoj svjedoči činjenica da se o njemu pišu i objavljuju knjige i izvan specijalističke historiografije: ilustrirano “bibliofilsko” izdanje *Szapolyai János, az utolsó nemzeti király, 1526-1541*. [Ivan Zapolja, posljednji nacionalni kralj, 1526-1541] (Budimpešta, 1993) autora Józsefa Kanyara i znanstvenopopularno djelo *Az utolsó magyar király: Szapolyai János élete* [Posljednji mađarski kralj: život Ivana Zapolje] (Budimpešta, 2006) autora Istvána Nemerea.

Aktualno stanje istraživanja o Zapoljskima u mađarskoj historiografiji prikazali smo ovdje nešto podrobnije kako bi bio razvidan kontekst u koji se smješta knjiga što je predmet ovog prikaza. U tome relativnom obilju raznovrsnih priloga, posljednjih se godina upravo Tibor Neumann izdvaja kao vodeći stručnjak za povijest toga velikaškog roda. On je dosad objavio više rasprava o problemima iz ranije, predmohačke povijesti Za-

poljskih. Pritom su ga osobito privukli “nepoznati i tajnoviti korijeni” budućega kraljevskog roda. U radu “Péter püspök és rokonsága (Az első Szapolyaiak)” [Biskup Petar i njegova rodbina (Prvi Zapoljski)], obj. 2007. u časopisu *Acta historica Universitatis Szegediensis*, Neumann je na temelju dotad neobjavljene povelje iz 1369. pokazao da su rođaci đakovačkog biskupa Petra, kojeg se u literaturi neutemeljno naziva Šikloškim, nosili pridjevak *de Zapolya* te je pretpostavio da bi oni mogli biti preci kasnijih poznatijih Zapoljskih, premda se rodoslovna veza zasad ne može rekonstruirati. U radu “A Szapolyaiak erdélyi ága - a Mikeszázai Horvát család” [Erdeljska grana Zapoljskih - obitelj Horvat od Mikeszázse], obj. u istom časopisu 2011, Neumann raščlanjuje podatke o nekom Pavlu Horvatu Zapoljskome koji je u zadnjoj trećini 15. stoljeća bio u Erdelju važan službenik tamošnjih velikaša, stekao ondje znatna imanja i preko brojnog potomstva zasnovao nekoliko plemićkih obitelji; ni njega se doduše ne može dovesti u rodoslovnu vezu s velikašima Zapoljskim, ali se čini da bi mogao pripadati grani iz koje je potekao i prije spomenuti biskup Petar. Neumann je dao prilog i heraldičkim istraživanjima o Zapoljskima, koja je u novije vrijeme oživjela Éva Gyulai (uz gore već spomenuti rad, ona je objavila i opsežan prilog u zborniku iz 2004/2008. pod naslovom “Farkas vagy egyszarvú? Politika és presztízs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban” [Vuk ili jednorog? Udio politike i prestiža u varijacijama grba Zapoljskih]). U radu pod naslovom “A Szapolyai család legrégebbi címere” [Najstariji grb obitelji Zapoljski], obj. 2011. u časopisu *Turul*, Neumann je utvrdio da je najstariji poznati obiteljski grb Zapoljskih prikazivao donju polovicu kotača nad kojom se uzdiže ruka koja drži mač. Poznatiji heraldički simbol Zapoljskih, na stražnje noge osovljenoga vuka, prvi je oko 1460. počeo koristiti Emerik Zapoljski,

a jednorog se poslije pojavljuje kao sekundarni simbol u svečanijim složenim izvedbama grba. Zanimljivo je pritom da nijedan od tih heraldičkih znamenja zasad ne pomaže da se rod Zapoljskih pouzdano poveže s kojim od poznatih starih ugarsko-hrvatskih rodova. Na taj Neumannov rad reagirao je kritičkim primjedbama Márton Gyöngyössi u radu “Egyszarvú vagy farkas? Még egyszer a Szapolyaiak címerhasználatához” [Jednorog ili vuk? Još jednom o uporabi grba kod Zapoljskih], a Neumann mu je odgovorio protukritikom “A Szapolyaiak címerhasználatáról” [O uporabi grba kod Zapoljskih], oboje obj. 2013. u časopisu *Turul*. Nadalje, u radu “Régi genealógiai legendák nyomában: Szapolyai István nádor házasságai, leányai és leánytestvérei” [Tragom starih rodoslovnih legendi: brakovi, kéeri i sestre palatina Stjepana Zapolje], obj. 2012. u zborniku u čast Istvánu Draskóczyju pod naslovom *Tiszteletkőr*, Neumann je kritički pretresao sadržaj različitih predaja i mlađih zapisa o ženskim članicama roda Zapoljskih najuže povezanima s palatinom Stjepanom, koji se, od svih velikaša Zapoljskih, najviše puta ženio i imao najbrojnije potomstvo. Napokon, u najnovijoj raspravi “A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca a lipitói hercegségért)” [Privatni rat grofa i hercega: borba između Stjepana Zapolje i Ivaniša Korvina oko liptovskog herceštva], obj. 2014. u časopisu *Századok*, Neumann potanko rekonstruirao jedan krupan segment političke povijesti kraljevstva u nestabilnom vremenu dolaska Jagelovića na prijestolje, pokazujući koje je akcije poduzimao i s kojim se ograničenjima suočavao jedan od ključnih aktera toga doba, “vječni župan” (= “grof”) Spiša i od 1492. palatin Stjepan Zapolja.

Knjigom pisama i povelja velikaša Zapoljskih iz predmohačkog doba Neumann se potvrđuje kao glavni istraživač

povijesti toga roda. U njoj su doneseni cjeloviti izvorni tekstovi 636 dokumenata, od kojih je najraniji dopis Emerika Zapolje datiran 24. studenoga 1458. u Teiušu/Tövisu u Erdelju, a najmlađi kratko pismo Ivana Zapolje datirano 24. kolovoza 1526. u Cluju/Kolozsváru također u Erdelju. Najveći dio dokumenata pisan je na latinskom jeziku, a samo nekoliko ih je na njemačkom i češkom. Bez obzira na to jesu li već objavljavani drugdje (neki i više puta), u knjizi su svi uvršteni dokumenti objavljeni integralno. Izdanje svakog dokumenta popraćeno je uobičajenim egdotičkim i kritičkim aparatom (zaglavlje s registom na mađarskom, legenda s opisom i pregledom tradicije dokumenta također na mađarskom, filološke i najnužnije povijesne bilješke na latinskom jeziku). Ediciji tekstova (str. 39-532) prethodi Predgovor na mađarskom i engleskom jeziku (str. 7-28) te popis općih, arhivskih i bibliografskih kratica (str. 29-37). Nakon izdanja izvora slijede (str. 533-592): kazalo mjesta i osoba; predmetno kazalo; mali rječnik i kazalo vernakularnih (samo mađarskih) riječi što se javljaju u latinskim listinama; te popis signatura objavljenih dokumenata u zbirka DL i DF Mađarskoga državnog arhiva. Knjigu zaokružuje 16 tabli u boji s fotografskim reprodukcijama izabranih dokumenata ili njihovih pečata i drugih detalja.

U informativnu i konciznu Predgovoru autor se najprije posve kratko osvrće na povijest obitelji, upućujući na najvažnije radove objavljene posljednjih godina, i s nekoliko primjera ilustrira važnost i zanimljivost sadržaja građe koju objavljuje. Slijedi objašnjenje kriterija primijenjenih pri odabiru dokumenata. U načelu, postoje dvije glavne metode sastavljanja "obiteljskih diplomata" koje su poznate i mnogo puta korištene u dosadašnjoj praksi. Jedna se sastoji u izdavanju svih dokumenata koji se nalaze u fizički sačuvanoj (ili barem nekoć

postojećoj i inventariziranoj pa stoga virtualno uspostavljuj) obiteljskoj zbirci arhivskih spisa, bez obzira što se u nekim od dokumenata takve zbirke ne spominje nitko od članova obitelji i što su oni s poviješću obitelji povezani tek neizravno (ili čak ni to). Druga se metoda sastoji u sabiranju i izdavanju svih dokumenata u kojima se članovi obitelji spominju, bez obzira na to gdje se oni nalaze i kojim fizičkim ili formalnim zbirka pripadaju. Prva opcija, izdavanje "stvarnoga" obiteljskog arhiva Zapoljskih, kao što pojašnjava autor knjige, vrlo je otežana činjenicom da je njihov prvotni arhiv propao i njegova građa raspršena nakon što je mjesto njegova čuvanja, grad Trenčin, 1528. palo u ruke Habsburgovaca. Autor se stoga priklonio drugoj generalnoj metodi - izdavanju građe koja se sadržajem tiče Zapoljskih, bez obzira na mjesto čuvanja i arhivsku povijest dokumenata. No, opcija prikupljanja cjelokupne građe u kojoj se spominje netko od članova roda Zapoljskih znači sama po sebi tako golem zadatak da su u okviru nje bila nužna daljnja ograničenja. Autor je stoga svoje djelo odlučio svesti samo na "pisma i diplome koje su izdali članovi obitelji Zapoljski". U knjizi, dakle, nema dokumenata koje su drugi izdavači upućivali Zapoljskima, kao ni onih u kojima Zapoljski nisu ni izdavači ni destinatari, ali se u njima govori o Zapoljskima, njihovim posjedima ili drugim za njih vezanim predmetima. Jasno je da su time iz knjige izostavljene dvije skupine dokumenata čija je važnost za povijest obitelji gotovo jednako velika kao i važnost građe koju se objavljuje. Treba očekivati da će ta dodatna, paralelna dokumentacija biti prikupljena u sljedećim svescima sada započeta niza.

Količinu gradiva koju podrazumijeva pojam "arhiv Zapoljskih" dobro dočarava autorov podatak da se Zapoljski u predmohačkom dobu javljaju kao izdavači čak 2131 dokumenta - i to samo

prema inventarima dviju predmohačkih zbirki Mađarskoga državnog arhiva (DL i DF). Taj je broj još i veći kada se uzmu u obzir arhivske zbirke izvan Mađarskog državnog arhiva u Budimpešti, uključujući i njegovu zbirku fotografija predmohačke građe iz drugih arhiva (DF). Iz autorovih razlaganja u predgovoru može se razumjeti da treba računati s barem još nekoliko desetaka zasad nepoznatih dokumenata koji bi zadovoljavali njegov osnovni kriterij (Zapoljski kao izdavatelji).

Spomenuta brojka veća je gotovo tri i pol puta od broja dokumenata objavljenih u knjizi. Razlog za takvu redukciju nije "subjektivan odabir", pojašnjava autor, nego još jedan uglavnom objektivan kriterij: "osobna intencija" ili "osobna uključenost" pojedinoga Zapoljskog s obzirom na predmet kojim se dokument bavi. Time su iz odabira isključene službene listine, očito vrlo brojne, kojima su Zapoljski bili samo nominalni izdavatelji s obzirom na svoju državnu ili crkvenu funkciju, a zapravo su im sadržaj definirali i izdali ih njihovi pomoćnici, tajnici ili pak kolektivna sudska ili upravna tijela koja su im asistirala u vršenju funkcije i koja su u rutinskim poslovima mogla djelovati samostalno. Osim rutinskog sadržaja takvih "neosobnih" dokumenata, pomoćni kriteriji za njihovo isključenje iz obiteljskog diplomata jesu vrsta pečata korištenog za ovjeru (u pravilu poseban sudski pečat, a ne vlastiti pečat ili pečatni prsten izdavatelja), kao i odsutnost izdavateljeva vlastoručnog potpisa. Nakon što je time isključio velik dio dokumenata poteklih od Zapoljskih kao "neosobne" i samo nominalno njihove, Neumann je do konačna broja došao izostavivši i neke dokumente koji zadovoljavaju navedene kriterije za uvrštavanje (osobna involviranost, vlastiti pečat, vlastoručni potpis): one koji imaju više izdavatelja, od kojih je samo jedan netko od Zapoljskih, te one koji se ne odnose

na ugarske poslove (listine Barbare Zapoljske kao poljske kraljice).

Neumannov jasno razloženi postupak pri selekciji građe pokazuje ipak da nije lako utvrditi i dosljedno poštivati kriterije odabira kada se jednom odustane od posve jednostavna uvjeta za uvrštavanje (svi dokumenti "koje su izdali članovi obitelji Zapoljski"). Barem u nekim slučajevima teško je povući granicu i procjena koji dokument spada u diplomatar, a koji ne, ipak je kadšto u nekoj mjeri subjektivna. No, s druge strane, očito je da je takav postupak bio neizbježan, ne samo zato što bi u suprotnom slučaju količina građe bila prevelika, nego i zato što veći dio sveukupne diplomatske građe "koju su izdali članovi obitelji Zapoljski" zaista ne bi tvorio građu za povijest Zapoljskih, što je u svakom slučaju "misao-vodilja" ili osnova koncepcije knjige kao obiteljskog diplomata.

Svoje kriterije autor je iscrpno primijenio na fondu građe u Mađarskom državnom arhivu, tako da se može reći da je iz tog fonda u knjigu ušlo sve što je prema autorovoj procjeni trebalo ući. Nasuprot tome, građa iz drugih arhiva (koja u MDA nije zastupljena ni u zbirci DF) nije za potrebe knjige istražena iscrpno i sustavno pa to "ostaje zadatak za budućnost". Ipak, u knjizi je autor donio stanoviti manji broj takvih dokumenata, do kojih je došao bez iscrpnih istraživanja. Također, prenio je i tekstove 16 izgubljenih dokumenata koji su poznati iz starijih cjelovitih izdanja ili pak (u formi regista) iz arhivskih registara. U svim ostalim slučajevima tekstovi su priređeni prema arhivskim izvornicima, bez notiranja u bilješkama eventualnih ispravaka dosadašnjih izdanja.

U svim svojim sastavnicama knjiga je priređena s krajnjom pomnjom i uzorno, tako da prikazivaču nije lako ispuniti očekivanje da iznese i koju zamjerku. Unatoč postojanju detaljnih ka-

zala, još uvijek bi bilo korisno da je u Sadržaju knjige donesen cjelovit popis izdanih dokumenata s najosnovnijim podacima (mjesni i vremenski datum, izdavaatelj, destinatar). Iz toga bi bila jasnije vidljiva diplomatska aktivnost pojedinih Zapoljskih u različitim razdobljima. Premda korisnik knjige to može uz nešto strpljenja prirediti i sam, autor bi mu učinio uslugu da je negdje naveo i brojčane podatke o tome koliko je dokumenata u diplomataru poteklo od svakoga pojedinog člana obitelji koji je zastupljen kao izdavaatelj. Tako bismo npr. odmah znali da je u knjizi objavljena samo jedna listina Barbare Zapoljske (br. 372, a ne 373, kao što stoji u kazalu). Isto tako, ta vrsta male popratne statistike mogla bi nam "otprve" pokazati i koliko je npr. Emerik Zapolja izdao pisama i povelja kao hrvatsko-slavonski ban, a koliko kao palatin kraljevstva, i sl. (U tu bi se statistiku mogli dodatno uključiti i oni dokumenti iz fonda MDA kojima su Zapoljski "nominalni" izdavaatelji i koji nisu uvršteni u knjigu.)

U knjizi je između ostaloga objavljeno (pod br. 488) pismo herceginje Jadvice, udovice Stjepana Zapolje, upućeno 1519. provincijalu ugarskih franjevacopservanata fra Albertu u vezi s njegovom ranijom molbom za novčanu pomoć oko pokretanja postupka kanonizacije Ivana Kapistrana (umrlog i pokopanog 1456. u Iloku). Poznata su još neka pisma Zapoljskih u vezi s Kapistranovom kanonizacijom. Erdeljski vojvoda i budući kralj Ivan pisao je, u sklopu šire peticijske akcije u Ugarskoj, iz Szerencsa 5. siječnja 1521. papi Leonu X i iz Požuna 19. studenoga 1523. papi Klementu VII, moleći ih da službeno proglase svetim slavnoga franjevca, protuturskog borca i čudotvorca. Oba je pisma objavio Luka Wadding (*Annales Minorum*, 3. izd. sv. 16: 143 i 200), zajedno s pismima više drugih uglednih pošiljatelja, uz bilješku *ex originali* i napomenu da mu je do ruku

došao samo dio puno većeg broja pisama slična sadržaja što su tih godina poslana iz Ugarske, Češke i Poljske. Među pismima za čije je postojanje znao, ali ih nije i objavio, Wadding spominje i pismo herceginje Jadvice (u skupini iz 1521). Tek će trebati utvrditi jesu li se Zapoljina i druga Waddingu poznata pisma upućena papama sačuvala do danas. Ako nisu, njihov je tekst sačuvan u Waddingovu izdanju i moći će biti prenesen u budućim dopunama prve knjige diplomataru Zapoljskih.

Objavljeni svezak bit će nezaobilazna zbirka izvora ne samo za povijest velikaša Zapoljskih, nego i općenito Ugarsko-hrvatskoga kraljevstva u zadnjih sedamdesetak godina njegova samostalnog postojanja. No, kao što je već natuknuto, u diplomatskoj građi što je sabrana u knjizi nema puno podataka o krajevima južno od Drave. Uspevši se gotovo preko noći među najviše državne dužnosnike i brzo zatim među najimućnije i najutjecajnije velmože kraljevstva, braća Emerik i Stjepan Zapoljski prenijeli su težište svojih aktivnosti i svojih zemljoposjeda u sjeverne i istočne dijelove kraljevstva. Čak ni u vrijeme dok je bio hrvatsko-slavonski ban i upravitelj Bosne (1464-1465), Emerik Zapolja gotovo da nije zalazio u te krajeve. Od 12 njegovih u knjizi objavljenih isprava iz tog razdoblja, nijedna nije datirana u Slavoniji ili Hrvatskoj; štoviše, nijedna se ne bavi hrvatskim, slavonskim ili bosanskim poslovima. Samo jedanput ban se našao u blizini tih zemalja, u Iloku, gdje je 24. studenoga 1464. izdao kratku listinu (upućenu gradskim vlastima Bardejova), potpisavši je kao upravitelj Bosanskog kraljevstva (br. 79). U Iloku je poslije boravio i erdeljski vojvoda Ivan Zapolja, izdavši ondje 18. listopada 1521. kratku vojnu instrukciju (br. 545) upućenu kaštelanima u utvrdi Barka (vjerojatno Brčko na Savi, a ne "Berkasovo u Srbiji", kako se navodi u kazalu). Osim tih, na područja

između Drave, Dunava i Jadrana odnosno se sadržaji tek još nekoliko dokumenata: dva se bave uređivanjem prilika u Kraljevini Slavoniji (br. 175. iz 1486. i br. 273. iz 1497); tri donose zanimljive podatke o trgovanju srijemskim vinom (br. 154, 156. i 160. iz 1482-1483); u dva palatin Stjepan Zapolja očituje veliku, upravo "bratsku" bliskost s hercegom Lovrom Iločkim (br. 234. iz 1494. i 288. iz 1499); jedan govori o turskoj opsadi Šapca na Savi (br. 381. iz 1513).

Prvotno gnijezdo Zapoljskih, Požeška županija, kao ni sam posjed Zapolje, ne spominje se nigdje u diplomataru (osim u plemićkom pridjevku Zapoljskih). Premda je sigurno da će stvari u tom pogledu biti drukčije u dokumentima drugih vrsta (onima u kojima su Zapoljski primatelji i onima u kojima nisu sudionici nastanka isprave, nego samo spomenuti u sadržaju), ipak začuđuje takva odsutnost svakog spomena toga područja, utoliko više što je poznato da su Zapoljski i ondje tijekom 15. stoljeća znatno proširili svoje posjede. Očito su, u usporedbi s drugim novostečenim posjedima u drugim dijelovima kraljevstva, požeška imanja za Zapoljske postala relativno nevažna, pa su brigu o njima prepuštali svojim familijarima i rođacima iz manje poznatih grana roda. S obzirom na to, objašnjenje bi možda iziskivala i činjenica da su velikaši Zapoljski kroz tri naraštaja, sve do svoga kraja, zadržali pridjevku Zapoljski i da ga nisu zamijenili kakvim novim, izvedenim od kojega novostečenog posjeda, ekonomski značajnijeg i uz koji su bili više životno vezani. Odgovor na to pitanje krije se možda upravo u činjenici da su Zapoljski neobično brzo stekli velik broj utvrda i drugih važnih posjeda, tako da u tom mnoštvu nije bilo lako izabrati novi eponimski posjed obitelji; jednostavnije je bilo zadržati stari pridjevku. A ne treba, svakako, isključiti ni stanovitu privrženost naglo stasalih aristokrata dje-

dovskom ognjištu, emotivnu vezanost za skromni posjed u požeškoj Posavini čijeg se imena nisu željeli odreći.

Stanko Andrić

Izabrana dela Mite Kostića. Prir. Vlastimir ĐOKIĆ. Sv. I. *Kulturno-istorijska raskrsnica Srba u XVIII veku. Odabrane studije* (Zagreb: SKD Prosvjeta, 2010.). 438 str. ISBN 978-953-7611-24-8; Sv. II. *Grof Koler – Srpska naselja u Rusiji – Srpske privilegije* (Zagreb: SKD Prosvjeta, 2011.). 502 str. ISBN 978-953-7611-29-3; Sv. III. *Iz istorije Srba u Ugarskoj i Austriji XVIII i XIX veka. Odabrane studije* (Zagreb: SKD Prosvjeta, 2013.). 474 str. ISBN 978-953-7611-54-5.

Mita Kostić (1886.-1980.) može se ubrojiti među povjesničare čija su inovativna, ali i znanstveno utemeljena istraživačka polazišta uvela nove, poticajne teme i metodološke obrasce u stariju historiografiju. Doktorirao je na Sveučilištu u Beču 1909. godine s temom "Einflüsse der Staatsbehörden durch die Kurzbeck'sche Buchdruckerei auf das serbische Geistesleben" [Utjecaji državnih institucija na srpski duhovni život u 18. stoljeću putem Kurzbeckove tiskare] i upravo je kulturno-povijesni aspekt proučavanja povijesti ostao osnovno obilježje njegova cjelokupnog znanstvenog rada. Bio je redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Skoplju (1932.-1945.) i Filozofskom fakultetu u Novom Sadu (1954.-1957.) te ravnatelj Istorijskog instituta Srpske akademije nauka (1958.-1961.), a od 1963. i redovni član SANU.

Tri sveska edicije Kostićevih djela, koje je odabrao i za tisak priredio Vlastimir Đokić, znanstvenicima i drugoj zainteresiranoj javnosti ponovno otkrivaju bogat znanstveni opus toga povjesničara. Prema bibliografiji objavljenoj u III. svesku ove edicije, Kostić je bio autorom pet znanstvenih monografija te čak 183 člana, rasprava i kraćih (kritičkih) osvrti koji su u raznim znanstvenim publikacijama objavljeni u razdoblju od 1912. do 1972. godine. Velika većina njih tematizira društvene, političke i gospodarske aspekte povijesti Srba u Habsburškoj Monarhiji tijekom 18. stoljeća. U tri sveska ovoga nakladničkog niza objavljen je manji, ali prema sudu priređivača najznačajniji dio Kostićeva znanstvenog opusa. Izabrani radovi nastali su u rasponu od više desetljeća i jasno pokazuju kako su se stavovi autora o pojedinim aspektima njegova znanstvenoga interesa formirali, ali i mijenjali.

Prvi svezak, naslovljen *Kulturno-istorijska raskrsnica Srba u XVIII veku* (Zagreb, 2010.) obuhvaća 26 Kostićevih studija i članaka tematski posvećenih kulturnoj i duhovnoj povijesti Srba u 18. stoljeću, promatranoj u kontekstu intenzivnoga razvoja državnih struktura Habsburške Monarhije. Naglasak priređivača pritom je postavljen na utjecaje na kulturni i duhovni razvoj, što otkrivaju i naslovi cjelina koji tematski zaočuju objavljene studije: "Srpsko društvo", "Ruski kulturni utjecaj", "Njemački kulturni utjecaj", "Zračenje francuske kulture", "Otpori Uniji" i "Prvaci na polju kulture". Za uvodni tekst odabrana je Kostićeva rasprava naslovljena "Osnova jedne nove koncepcije srpskog XVIII veka" (11.-16. str.), izvorno napisana povodom objave drugoga izdanja knjige J. Škerlića *Srpska književnost u XVIII veku* (Beograd, 1923.), u kojoj Kostić kritizira dotad u historiografiji uobičajeno isticanje važnosti reformi Josipa II. (1780.-1790.) za promjene u duhovnom i kultur-

nom životu Srba u Monarhiji. Nasuprot tome, za najvažniju prekretnicu na tom polju postavlja angažman bečkoga dvora u uređenju i kontroli života srpskoga stanovništva tijekom sedamdesetih godina 18. stoljeća, tvrdeći da je tada uspostavljen sustav dugoga trajanja koji je izravno utjecao i na opće prihvaćanje zapadnoeuropske kulturne orijentacije.

Tematsku cjelinu "Srpsko društvo" započinje rad "Socijalno-ekonomsko formiranje trgovačkog i zanatlijskog sloja građanskog staleža od XVI do početka XIX veka" (21.-40. str.). Početke razvoja trgovačkoga i obrtničkoga, a time i građanskoga staleža kod Srba Kostić pronalazi u mirmodopskom razdoblju osmanske vladavine 16. i 17. stoljeća, a vrhunce progresa društveno-gospodarskog formiranja toga staleža u 18. stoljeću, kad su oni rezultirali i naprednim tendencijama u duhovnome razvoju. Kroz niz primjera trgovačkih (ne)uspjeha Kostić analizira i prirodu austrijsko-osmanskih gospodarskih odnosa. U sljedećem radu, "Formiranje srpske narodne inteligencije u XVIII veku" (41.-65. str.) Kostić promatra formalno obrazovanje, koje u drugoj polovici 18. stoljeća u potpunosti preuzimaju državne strukture, kao osnovnu predispoziciju za participaciju pojedinaca u političkom odlučivanju. Promjena modela školovanja monarhijskih Srba, od pretežno bogoslovnih studija pod utjecajem ruske škole prema svjetovnom obrazovanju koje su pružale evangeličke gimnazije i škole u duhu racionalističkih i prosvjetiteljskih ideja, neposredno je, prema Kostiću, utjecala i na formiranje srpske inteligencije u Monarhiji, a time i na etabliranje srpske kulture u širem političkom kontekstu. Jačanje staleške samosvijesti tematizira i idući članak, "Tendencije u duhovnom razvoju srpskog građanskog staleža pre pojave Dositaja" (66.-75. str.), i to na primjeru bogatijih i ekonomski neovisnih srpskih trgovaca. Te tendencije Kostić

prati kroz povijest najimućnije crkvene općine u Budimu i Pešti.

Radom "Kult Petra Velikog kod Rusa, Srba i Hrvata u XVIII veku" (79.-98. str.) započinje tematska cjelina o ruskom kulturnom utjecaju. U tom radu Kostić analizira percepciju Petra Velikog u publicistici 18. i početka 19. stoljeća, a izvorišta snažne prisutnosti kulta Petra Velikog kod Srba 18. stoljeća povezuje prvenstveno s borbom protiv osmanske vladavine. Rasprava o odnosu crkve i države u 18. stoljeću osnovna je tema rada "Duhovni regulament Petra Velikog i Srbi. Prilog istoriji našeg racionalizma" (99.-125. str.). Iako ni nakon nekoliko pokušaja nije bio proveden kod Srba, Duhovni regulament je kao regulativa značajna za sekularizacijske procese znatno utjecao na šire prihvaćanje ideja racionalizma i javljanje kritičkoga stava prema crkvenim strukturama, kao i na jačanje svijesti o nužnosti obrazovanja svjetovnoga karaktera. Modeli širenja ruskih (vjerskih) knjiga među monarhijskim Srbima analizirani su u radu "Rusko-srpska knjižarska trgovina u terezijansko doba" (126.-137. str.), i to u kontekstu sve snažnijeg državnog nadzora nad tiskovinama u Monarhiji, zabrane uvoza knjiga iz stranih zemalja te, napokon, djelatnosti Kurzbeckove tiskare u Beču.

U cjelinu s temom njemačkoga kulturnoga utjecaja priređivač je uvrstio dva Kostićeva rada. Osnovno pitanje rada "Geneza nemačke kulturne orijentacije u Srba" (141.-152. str.) jest kad su Srbi većinski prihvatili njemačku (austrijsku) kulturnu orijentaciju i što je najviše utjecalo na taj ishod. Glavni uzrok tome Kostić vidi u tendenciji reformskog djelovanja bečkoga dvora među Srbima s ciljem da se njihov duhovni život emancipira od ruskoga utjecaja. Reformski pokušaji pritom su se uglavnom usmjeravali na kulturno-prosvjetnu politiku koja je uključivala stvaranje sustava državnoga školstva i snažnu kontrolu nastavnoga

gradiva. Rad "Srpski studenti na univerzitetima u Haleu, Lajpcigu i Getingenu u XVIII veku" (153.-171. str.) izvorno je bio objavljen na njemačkome jeziku u časopisu *Südostdeutsche Forschungen* (1938.) i preveden je na srpski za potrebe objavljivanja u ovoj ediciji. Iako raden bez uvida u matrikule, pa stoga može pružiti tek djelomične rezultate, rad na temelju pojedinih primjera ukazuje na vjerojatnost značajnoga broja srpskih studenata na jakim protestantskim sveučilištima u Halleu, Leipzigu i Göttingenu. Kostić smatra da su Srbi, kao i mnogi mađarski protestanti, na ta sveučilišta dolazili posredstvom evangeličkih škola u Ugarskoj te da je takvo školovanje pojedinačno otvorilo put njemačkom kulturnom utjecaju na srpsku inteligenciju.

Tematska cjelina "Zračenje francuske kulture" započinje radom naslovljenim "Prve pojave francuske kulture u srpskom društvu" (175.-194. str.), u kojem autor utvrđuje da se jak utjecaj francuske kulture u cijeloj Monarhiji u drugoj polovici 18. stoljeća snažno odrazio i na srpske obrtnike i trgovce, osobito one koji su djelovali u Beču, i na studente na bečkim fakultetima. O francuskom utjecaju kod Srba toga doba, nadalje, svjedoče i brojne francuske knjige u privatnim knjižnicama, raširenost menueta u srpskom društvu, utjecaj pojedinih revolucionarnih ideja, ali i popis knjiga koje su se u Novom Sadu mogle dobiti u njemačko-francuskoj knjižari Emanuila Jankovića, među kojima se nalazilo mnogo francuskih popularnih naslova. "Prva francuska gramatika kod Srba" (195.-202. str.) koju je 1805. godine pripremio srpski pisac Joakim Vujić također dokazuje rastući francuski utjecaj. Nadalje, u radu "Volter kod Srba" (203.-219. str.) Kostić temeljem pojedinačnih primjera utvrđuje da su Voltaireova djela bila prisutna u tadašnjoj lektiri srpske inteligencije te da su stoga i njegovi stavovi morali imati utjecaja (iako ne presudnoga) na formiranje

intelektualnog ozračja srpskoga društva. Na mogući konkretan smjer utjecaja Voltairea u srpskome društvu Kostić ipak ukazuje u radu "Protest episkopa Dimovića protiv širenja "volterijanskih" protivcrkvenih ideja među Srbima" (220.-227. str.). Glavna tema toga rada jest reakcija episkopa na djelo *Rasuždenjije o postah vostočnija crkve* tiskano u Beču 1794. godine slavenosrpskim jezikom, koje je sadržavalo snažnu kritiku pojedinih crkvenih odredbi, osobito propisa o zapovjednim postovima. Stavove protivne tradicionalnim crkvenim strukturama Kostić pripisuje francuskom utjecaju i u radu "Štetan uticaj francuskog filozofa Bela na temišvarskog episkopa Petra Petrovića" (228.-232. str.). Pritom utvrđuje da je *Dictionnaire historique et critique* (1697.) koji je napisao francuski filozof Pierre Bayle znatno utjecao na slobodoumnost u vjerskim pitanjima episkopa Petrovića, inače i savjetnika Ilirskoga dvorskog odbora i čestoga gosta na bečkome dvoru. Cjelinu završava rad "Nekoliko idejnih odraza Francuske Revolucije u srpskom društvu krajem XVIII i početkom XIX veka" (233.-246. str.) kojim nas Kostić upoznaje s revolucionarnim idejama koje su odjekivale u srpskom društvu. Te su se ideje osobito odrazile na političke zahtjeve Srba na saboru u Temišvaru 1790. godine i postale su dio reakcije na jozefinske reforme u Monarhiji. Kostić osobito u tom kontekstu prikazuje stavove Save Tekelije, vrlo bliske idejama francuskih revolucionara, koji je pozivao na ograničenje kraljevske vlasti te ravnopravnost svih staleža i vjera.

"Akatolička književnost kod Srba krajem XVIII veka" (249.-261. str.) rad je koji otvara tematsku cjelinu "Otpori Uniji". Njime je prikazan postanak i razvoj (rukopisne) akatoličke književnosti te je istaknuto da je taj opus odigrao značajnu ulogu u formiranju vjerskog i nacionalnog otpora Srba krajem 18. stoljeća. Idućim radom "Propovedi Jovana

Rajića. Studija o političkoj cenzuri srpskih knjiga u XVIII veku" (262.-274. str.) Kostić nas upoznaje s političkim i svjetovnim aspektima propovijedi pisca i političara Jovana Rajića, kao i s preprekama od strane državnih institucija s kojima su se suočavali pokušaji objavljivanja tih propovijedi. O utjecaju teologa Atanasija Dimitrijevića Sekereša, cenzora srpskih knjiga u Beču i suradnika Ilirskoga dvorskog odbora, na Dositeja Obradovića Kostić raspravlja u radu pod naslovom "Dositejev prijatelj i savetnik Sekereš" (275.-297. str.). Iako su se Sekereš i Obradović ideološki znatno razlikovali, Kostić smatra da je Sekereš najznačajnije na Obradovića utjecao s aspekta Obradovićeve prihvaćanja reformi bečkoga dvora. Idućim radom "Carski duhovnici propagatori unije među Srbima" (298.-309. str.) Kostić propituje politički utjecaj osobnih duhovnika obitelji Habsburg i sagledava njihove pokušaje da Srbe privedu uniji. Cjelina završava dvjema kraćim studijama o utjecajima prosvjetiteljskih publikacija u srpskome društvu: "Odjeci Ajblove knjige protiv papstva kod Srba" (310.-313. str.) o raspravi Josepha Valentina Eybela *Was ist der Papst?* (Wien, 1782) te "Kesara Josifa molitvena knjige" iz godine 1784 (314.-326. str.) o srpskom prijevodu djela *Kaiser Josephs Gebetbuch* (Wien, 1787.)

Posljednja tematska cjelina ovoga sveska, naslovljena "Prvaci na polju kulture" obuhvaća tri studije. U radu "Dositejeva ideologija u istorijskoj perspektivi XVIII veka" (329.-390. str.) Kostić raspravlja o moralno-filozofskim idejama i društveno-političkim pogledima Dositeja Obradovića, kojega smatra najvažnijim predstavnikom europskoga racionalizma i filozofije prosvjetiteljstva kod Srba u 18. stoljeću. Obradovićeve intelektualne uzore traži među tadašnjim zapadnoeuropskim piscima i filozofima (osobito engleskim, francuskim i njemačkim).

Utjecaj Obradovića na ideološko formiranje građanskoga staleža kod Srba tema je i kraće rasprave “O Rajićevom odnosu prema Dositeju” (391.-395. str.), u kojoj ističe i ulogu pisca i povjesničara Jovana Rajića, također jednoga od istaknutih srpskih intelektualaca 18. stoljeća. U radu “Temišvarski episkop Petar Petrović po knjigama njegove biblioteke” (397.-412. str.) Kostić donosi inventar knjiga episkopa Preradovića, kojim dokazuje stav da je Petrović bio jedan od najobrazovanijih srpskih intelektualaca. Napokon, “Stratimirovićeva kritika jezika i pravca “Novina serbskih” 1816. godine” (413.-422. str.) rad je kojim nas Kostić upoznaje sa stavovima karlovačkog mitropolita Stefana Stratimirovića oko književnoga jezika krajem 18. i početkom 19. stoljeća i s njegovim zalaganjem da se kao književni jezik uvede jezik obrazovanih društvenih slojeva. Prvi je svezak knjige zaključen Kostićevim nastupnim govorom u SANU iz 1964. godine pod naslovom “Zapadnoeuropska kulturno-istorijska raskrsnica Srba u XVIII veku” (425.-432. str.). Njime se Kostić priklanja novijim istraživanjima koja ističu značaj 18. stoljeća u kulturnoj povijesti Srba, osobito u kontekstu prihvaćanja zapadnoeuropskih kulturnih vrijednosti i početka stvaranja suvremene srpske svjetovne književnosti.

Već i naslov drugoga sveska, *Grof Koler – Srpska naselja u Rusiji – Srpske privilegije* (Zagreb, 2011.), otkriva da su u njemu sadržane tri veće monografije koje se tiču kulturno-povijesnih, demografsko-etnoloških i pravnih tema. Središnju temu monografije “Grof Koler kao kulturno-prosvetni reformator kod Srba u Ugarkoj u XVIII veku (9.-159. str.), izvorno objavljene 1932. godine, predstavljaju reforme kulturnog i prosvjetnog života Srba u Habsburškoj Monarhiji tijekom vladavine Marije Terezije, i to osobito u desetljeću od 1769. do 1779. godine. Prema Kostićevu mišljenju, to je

desetljeće najvažniji period u povijesti monarhijskih Srba od 1690. do raspada Austro-Ugarske 1918. godine, prvenstveno zbog etabliranja stalnoga sustava državnog upravljanja političkim, kulturnim i vjerskim životom Srba. Središnju ulogu u uspostavi toga sustava Kostić pripisuje grofu Ferencu Xaveru Kolleru, savjetniku Ugarske dvorske kancelarije (1748.-1762.), ugarskom personalu (1762.-1765.), a od 1767. i predsjedniku Ilirskoga dvorskog odbora, koji je svoju političku karijeru i društveni status izgradio na funkciji savjetnika Marije Terezije u pitanjima pravoslavnog stanovništva južne Ugarske, ali i u političko-gospodarskim pitanjima Hrvatsko-Slavonskoga Kraljevstva. Monografija “Srpska naselja u Rusiji. Nova Srbija i Slavenosrbija” (161.-269. str.), izvorno objavljena 1923. godine, Kostićev je prilog povijesnoj etnografiji Srba i pokušaj detaljnije analize migracijske struje Srba iz Monarhije u Rusiju. Pritom su migracijske struje prikazane u povijesno-etnografskom pregledu, a središnji predmet analize vojnička su naselja Nova Srbija i Slavenosrbija te povijest nastanka, razvoja i propasti tih dvaju naselja. Podrijetlo nastanka i sadržaj srpskih privilegija u Habsburškoj Monarhiji tema je opširnije studije “Srpske privilegije od 1690. do 1792. god.” (271.-498. str.), koju je Kostić zajedno s Jovanom Radonićem objavio 1954. godine. U radu se u izvornom obliku na latinskom jeziku i u prijevodu na srpski jezik donose ključne privilegije, počevši od privilegija cara Leopolda I. iz 1690., 1691. i 1695. godine preko njihovih potvrda od strane drugih habsburških vladara u 18. stoljeću pa do dokumenata za koje su autori smatrali da su najznačajnije regulirali život Srba u Habsburškoj Monarhiji: “Deklaratorijalni reskript” (*Benignum rescriptum declaratorium Illyricae Nationis*, 16. srpnja 1779.), “Konzistorijalni sustav” (*Systema Consistoriale*, 5. travanj 1782.) te dva zakonska članka Ugarskoga sabora - čl. 1791:27 i čl. 1792:10.

Treći svezak, *Iz istorije Srba u Ugarskoj i Austriji XVIII i XIX veka. Odabrane studije* (Zagreb, 2013.) orijentiran je prema tematici ustanaka protiv osmanske vlasti krajem 17. i u prvoj polovici 18. stoljeća, kao i na društveni i gospodarski razvoj srpskoga stanovništva u novim političkim okvirima života u Habsburškoj Monarhiji tijekom 18. stoljeća. Kao i u prvom svesku, priređivač je radove grupirao u tematske cjeline. Cjelina "Ka novim ognjištima" obuhvaća šest rasprava o povijesti srpsko-arbanaskih ustanaka i njihovim utjecajima na migracijske procese kod Srba. U radovima "Prilozi istoriji srpsko-arbanaskog ustanka 1689-1690" (11.-19. str.) i "O postanku i značenju tzv. Invitatorije Leopolda I. balkanskim narodima od 6. aprila 1690." (20.-35. str.) Kostić uz kritički pristup sažima rezultate dotadašnjih istraživanja o temi te predstavlja svoje spoznaje o modelima habsburške politike prema Srbima tijekom rata s Osmanskim Carstvom 1683.-1699. godine. Opširniju polemiku s povjesničarom Rajkom Veselinovićem oko uloge franjevca Tome Raspersanovića (Thomasso Raspasari, Rospasari) tijekom srpsko-arbanaskog ustanka 1689.-1690. godine, gdje Kostić ulogu Raspersanovića promatra u kontekstu austrijske politike prema balkanskim zemljama, čine rasprave "O ulozi franjevca Tome Raspersanovića na kosovskom i ugarsko-erdeljskom frontu u austrijsko-turskom ratu krajem XVII veka" (36.-48. str.), "Iz istorije narodnog srpsko-arbanaskog ustanka protiv Turaka uz austrijsku vojsku 1689-1690" (49.-69. str.) i "Završni bilanc polemike o srpsko-arbanaskom ustanku protiv Turaka uz austrijsku vojsku 1689/1690" (70.-87. str.). Napokon, u radu "Ustanak Srba i Arbanasa u Staroj Srbiji protiv Turaka 1737-1739 i seoba u Ugarsku" (88.-129. str.) Kostić rasvjetljava tada manje poznate okolnosti ustanka tijekom novog austro-turskog rata u vrijeme Karla VI. te utvrđuje migracijske procese koje je

taj ustanak pokrenuo i reakciju državnih vlasti na te procese.

Rad "Formiranje i modernizovanje srpskog višeg društva u Vojvodini XVIII veka" (133.-137. str.) započinje drugu tematsku cjelinu ovoga sveska, naslovljenu "Društveni i ekonomski razvoj u novim okvirima". U njemu Kostić raspravlja o političkoj i kulturnoj prilagodbi Srba koji su u 18. stoljeću doselili na područje Habsburške Monarhije, smatrajući da je brzi proces društvenih previranja i prihvaćanja srednjoeuropske kulture do kraja stoljeća znatno utjecao na formiranje srpske društvene elite na području Vojvodine. "Beratlijski knez od Starog vlaha Atanasije Rašković" (138.-147. str.) bio je jedan od vođa srpsko-arbanaskog ustanka protiv osmanske vlasti 1737.-1739. godine i odigrao je važnu ulogu u javnom životu Srba pod austrijskom vlašću. Kostić na temelju arhivske građe prikazuje njegov javni i privatni život od stupanja u austrijsku vojsku 1739. do smrti 1753. godine. Slijedi nekoliko radova gospodarske tematike. Rad "Iz socijalno-ekonomske istorije Srba u XVII i XVIII veku" (149.-162. str.) zbir je više manjih eseja o srpskim trgovcima i trgovačkim kompanijama u Beču 17. i 18. stoljeća, o institucionalnoj strukturi i društvenom životu srpskih trgovaca u Beču te o srpsko-turskoj trgovačkoj kompaniji u Banatu osnovanoj 1722. godine radi izvoza bakra. Iduća dva rada, "Srpsko trgovačko naselje u Trstu XVIII veka" (163.-182. str.) i "Srpsko trgovačko naselje u Rijeci u XVIII veku" (183.-196. str.), tematiziraju stvaranje i djelovanje naselja srpskih trgovaca formiranih u Trstu i Rijeci tijekom 18. stoljeća. Pregled izvozne trgovine rijekama Dunavom i Savom u 18. i 19. stoljeću pružen je u radu "O dunavsko-savskoj trgovini, lađama, lađarima i lađarskim čehovima u XVIII i XIX veku do pojave železnica" (197.-233. str.). Temeljem podataka iz statistika i sekundarne literature Kostić

utvrđuje mogućnosti riječne trgovine te vrste lađa koje su bile u uporabi do pojave parobroda, osvrćući se osobito na ključan utjecaj gospodarske politike bečkoga dvora na tu djelatnost.

Treća tematska cjelina ovoga sveška, "Prava i borbe za očuvanje identiteta", započinje tekstom "O isključivom pravu Srba na leopoldovske privilegije iz 1690-tih godina" (237.-242. str.) koji je izvorno napisan kao reakcija na odbijanje mađarske vlade da Jugoslaviji preda arhivske spise središnjih institucija Ilirskog dvorskog povjerenstva, Ilirskog dvorskog odbora i Ilirske dvorske kancelarije, s ciljem da se dokažu isključiva prava na te dokumente. O reakciji Srba na raspuštanje krajiške milicije temeljem zaključka Ugarskoga sabora 1741:18 Kostić govori u kraćem radu "Rezolucija Srba Morišana protiv razvojačenja krajina iz 1750. g." (243.-246. str.), koju donosi i u prijepisu. Rasprava *Kurzer Bericht von der Beschaffenheit der zerstreuten zahlreichen illyrischen Nation in K. K. Erblanden* [Kratko izvješće o obilježjima brojnog razasutog (stanovništva) ilirske nacije u carsko-kraljevskim nasljednim zemljama], koju je austrijski državnik i predsjednik Ilirskoga dvorskoga odbora Johann Christoph barun Bartenstein napisao 1761. za prijestolonasljednika Josipa u obrazovne svrhe, tema je rada naslovljenog "O zabrani štampanja Bartenštajnovog informativnog sastava o Srbima za prestolonasljednika Josifa II" (247.-278. str.). Kostić nas upoznaje sa sadržajem spisa i detaljno razlaže Bartensteinove stavove te predstavlja pokušaje Srba da taj juridički spis objave, s ciljem priznavanja njihovih privilegija. Radom "Pokušaji bečke vlade da uvede narodni jezik i pravopis u srpske, hrvatske i slovenačke škole krajem XVIII veka" (279.-289. str.) Kostić bezuspješne pokušaje izrade jedinstvenoga pravopisa u drugoj polovici 18. stoljeća predstavlja u kontekstu terezijanske reforme školstva

i stvaranja stabilnoga sustava državnoga školstva, uslijed čega se javila potreba za prijevodom udžbenika na sve jezike korištene na tlu Monarhije. Napokon, na temelju arhivske građe i dotad nepoznatih dokumenata Kostić u radu "Većanja u bečkoj vladi o postulatima Blagovešten-skog sabora za obnovu srpske Vojvodine" (290.-319. str.) analizira polemiku između vrhovnih austrijskih i ugarskih institucija 1860. i 1861. godine o postulatima Sabora oko političke autonomije Vojvodine i o zahtjevima za političkom participacijom u okviru rada Ugarskoga sabora. U posljednjoj tematskoj cjelini, "Kulturna pregnuća", predstavljeno je pet radova kulturno-povijesne tematike. Radom "Knjige, knjižarstvo i knjižnice Srba u XVIII veku" (324.-332. str.) Kostić je utvrdio da je tijekom 18. stoljeća tiskano ukupno 413 srpskih knjiga raznoga žanra, i to većinom u Beču, Budimu i Veneciji. Zaključuje da su najznačajniju ulogu u knjižničarstvu odigrali manastiri, ali i da su krajem 18. stoljeća vodeću ulogu počele preuzimati sve brojnije privatne knjižnice, nastale kao posljedica uspona inteligencije i građanskoga staleža. "Mihajlo Maksimović, satiričar našeg društva XVIII veka" (333.-344. str.), tema je idućega rada, u kojemu je rekonstruirana biografija tog novinara, jozefinista i oštrog kritičara društvenih gibanja. Autor se pritom osobito osvrće na Maksimovićev humoristično-satirički i antiklerikalni spis *Bukvar za veliku decu* (1792.), smještajući to djelo u društveno-politički kontekst Maksimovićeve stvaralaštva. Dva iduća rada, "Slikarski zanat kod Srba u XVIII veku" (345.-355. str.) i "Srpski bakrorezi XVIII veka" (356.-366. str.), tematiziraju pojedine teme likovne umjetnosti u društvenom životu Srba te razvoj likovne umjetnosti povezuju sa snažnim kulturnim utjecajem većih gradskih središta Monarhije. Posljednji rad koji je predstavljen u ovoj ediciji jest "Stratimirović o ćirilici i književnom jeziku Srba i drugih slove-

na kraju XVIII veka” (367.-373. str.), u kojem Kostić donosi raspravu karlovačkoga mitropolitita Stefana Stratimirovića (1757.-1836.) o znanstvenim razlozima protiv upotrebe narodnoga jezika kao književnoga.

Na kraju III. sveska ove edicije priređivač nas dodatno upoznaje sa životom i znanstvenim radom Mite Kostića. Uz bibliografiju (386.-405. str.), o autoru više saznajemo kroz objavljen tekst razgovora koji je povodom devedesete obljetnice njegova rođenja s autorom vodio Dragoslav Adamović (“O piscu”, 379.-385. str.) te iz osvrtu akademika Vladimira Stojančevića o Kostićevu znanstvenom radu i važnosti pojedinih njegovih rasprava za historiografiju, koji je izvorno 1971. objavljen u *Zborniku za istoriju Matice srpske* (“Osvrt na životno naučno delo Mite Kostića”, 407.-419. str.). U cijeloj su ediciji Kostićevi tekstovi, nastali tijekom šireg vremenskoga opsega i oblikovani pod utjecajem različitih pravopisnih pravila, usklađeni s važećim pravopisom, a ponavljanja u pojedinim publikacijama izbjegnuta su skraćivanjem teksta. Izvorna mjesta objave pojedinih publikacija popisana su na kraju svakoga sveska. Edicija je bogato opremljena ilustrativnim sadržajem.

Već i sâm pregled tema odabranih Kostićevih radova, ali i brojni njegovi zaključci kojima su pojedini procesi 18. stoljeća okarakterizirani kao “prijelomni” u kontekstu širega društvenopolitičkog razvoja, ukazuju na presudni značaj toga razdoblja u društvenom, političkom, gospodarskom i kulturnom formiranju ne samo srpskoga, nego i drugih naroda Habsburške Monarhije. Utoliko bi Kostićeva djela trebala biti nezaobilazna za sve one koji žele bolje razumjeti temelje modernizacijskih procesa kod naroda Monarhije - osobito njezina istočnoga dijela. Kostić se dokazao kao dobar poznavalac europske (naročito njemačke i austrijske) stručne literature i suvreme-

nih publikacija, među koje svakako valja ubrojiti brojne putopisne i statističke spise iz zadnje trećine 18. i prve polovice 19. stoljeća. Neobjavljena arhivska građa Kostiću nije uvijek bila najvažniji izvor informacija, iako su teze u pojedinim njegovim publikacijama izgrađene upravo na izvornim dokumentima iz Austrijskog državnog arhiva (osobito Kriegsarchiv i Haus-, Hof- u. Staatsarchiv), Mitropoljsko-patrijaršijskog arhiva u Karlovcima i Državnoga arhiva u Moskvi. Među korištenom građom nalazi se i fond Državnoga vijeća (*Staatsrat*, HHStA), što je važno napomenuti zbog činjenice da je ta građa izgorjela 1945. i više nije dostupna povjesničarima.

Kostićev znanstveni interes usmjeren je prvenstveno na pitanja Srba u Habsburškoj Monarhiji, no njegovi radovi već i izborom tema i metodološkim obrascima kojima se služi mogu biti interesantni i u širem kontekstu. Mnogo paralela može se povući i s poviješću 18. stoljeća u hrvatskim zemljama Monarhije, osobito s aspekta administrativne i kulturne politike bečkoga dvora u tom razdoblju. Nadalje, Kostićeve teze pokazuju da paušalne ocjene o “germanizmu” i “centralizmu” toga vremena, često prisutne i u hrvatskoj historiografiji, nisu uvijek opravdane, nego da razumijevanje politike bečkoga dvora i odnosa centralnih i lokalnih političkih struktura redovito zahtijeva mnogo kompleksniji pristup istraživanju. Iako su i Kostićeve ocjene ponekad paušalne, pa katkad i donošane usprkos nedostatku rada na izvornoj građi, u njegovim su radovima otvorena mnoga pitanja iz široke problematike društvenih, političkih, kulturnih i gospodarskih odnosa u 18. stoljeću koja su vrijedna daljnje razrade, a ponovna objava njegovih najutjecajnijih djela u ova tri obimna sveska svakako bi mogla doprinijeti ponovnom interesu za teme 18. stoljeća.

Dubravka BOŽIĆ BOGOVIĆ: *Rođenje, brak i smrt - stanovništvo južne Baranje u 18. stoljeću* (Beli Manastir: Matica hrvatska - Centar za kulturu Grada Belog Manastira, 2013.), 183 str. ISBN 978-9535-598626; ISBN 978-953-5598732.

Dubravka Božić Bogović objavila je 2013. u izdanju ogranka Matice hrvatske u Belom Manastiru te Centra za kulturu Grada Belog Manastira knjigu *Rođenje, brak i smrt - stanovništvo južne Baranje u 18. stoljeću*. Autorica je na temelju analize podataka iz matičnih knjiga krštenih, vjenčanih i umrlih prikazala demografske promjene u južnom dijelu Baranje u 18. stoljeću. Mora se priznati da je uložila veliki trud pri unosu 47.213 krštenja, vjenčanja i ukopa stanovnika južne Baranje te kvantitativnoj analizi tih podataka.

Knjiga se sastoji od predgovora (7-10), uvoda (11-16), sedam poglavlja razrade teme (17-112), zaključka (113-116), sažetaka na hrvatskom, engleskom, njemačkom i mađarskom jeziku (117-124), priloga (125-166), izvora i literature (167-174), kazala osobnih imena i zemljopisnih pojmova (175-182) te bilješke o autorici (183).

Nakon što je u predgovoru upozнала čitatelje s poticajima za poduzimanje ovog istraživačkog poduhvata, metodologijom, područjem obuhvaćenim istraživanjem (župe u južnoj Baranji), autorica je ukratko prikazala utjecaj škole Anala na promjene u historioografskim istraživanjima (nastanak serijalne i totalne historije te historije svakodnevice) tijekom 20. stoljeća. Isto je tako ukratko upozнала čitatelje s povjesničarima koji

su pridonijeli razvoju demografske historije u Hrvatskoj.

U prva dva poglavlja razrade teme autorica nas uvodi u problematiku. U prvom poglavlju upoznaje nas s matičnim knjigama krštenih, vjenčanih i umrlih župa južne Baranje (nedostaci zapisa u nekim župama tijekom promatranog razdoblja), karakteristikama unosa podataka (neujednačenosti, različit način pisanja pojedinih imena i prezimena, itd.). Isto tako upozorava da su pojedini nedostaci u matičnim knjigama rezultirali nemogućnošću primjene pojedinih metodoloških analiza, primjerice genealoške analize, što je onemogućilo dolaženje do novih demografskih činjenica (vrijeme začeća, broj i ritam poroda te trajanje reprodukcije). Upoznaje nas i s naporima centralne vlasti u reguliranju unosa podataka u matične knjige koji su, kako navodi autorica, rezultirali sustavnijim, preglednijim i relativno točnijim unosom podataka u matične knjige, što joj je omogućilo kvalitetniju analizu podataka te stjecanje novih spoznaja o stanovništvu promatranog područja.

U drugom uvodnom poglavlju autorica nas upoznaje s demografskim prilikama u južnoj Baranji tijekom 18. stoljeća. Pri tome prikazuje demografske promjene tijekom promatranog razdoblja (promjene u broju stanovnika u pojedinim naseljima te vjersku strukturu stanovništva). U ovom poglavlju analizirala je također brojnost stanovnika južnobaranjskih župa prikupljenih iz kanonskih vizitacija (1738., 1757., 1782. te 1810.).

U naredna tri poglavlja obradila je rođenja, vjenčanja i smrti u južnobaranjskim naseljima od prvog unosa podataka u matične knjige krštenih, vjenčanih i umrlih pa do 1800. Pri tome se, zbog redovitosti unosa podataka u matične knjige, usredotočila na analizu podataka za razdoblje od 1741. do kraja 18. stoljeća. Na taj je način nastojala što više umanjiti

ti posljedice svih, u uvodnom poglavlju navedenih, nedostataka unosa u matične knjige.

Autorica je analizirala prikupljene podatke kroz nekoliko metodoloških koncepata. Tako je podatke iz matičnih knjiga krštenih, vjenčanih i umrlih analizira kroz godišnju te mjesečnu raspodjelu. Pri tome je uočila određene karakteristike, kao što su primjerice značajno povećanje prosječnog broja krštenih, vjenčanih i umrlih u posljednja dva desetljeća 18. stoljeća. Osim toga utvrdila je, primjenjujući mjesečnu raspodjelu, utjecaj gospodarskih aktivnosti stanovništva na broj krštenja i vjenčanja u južnobaranjskim naseljima. S druge strane, zaključila je da gospodarske aktivnosti nisu imale utjecaja na mjesečnu raspodjelu umiranja tijekom istog razdoblja. Nastojala je, ograđujući se zbog nedostataka, utvrditi stopu nataliteta i mortaliteta na temelju podataka o broju stanovnika prikupljenih u kanonskim vizitacijama iz 1757. i 1782. te popisa stanovnika iz 1785.

Autorica je prikazala spolnu strukturu krštenih i umrlih tijekom promatranog razdoblja te je utvrdila da se u južnobaranjskim naseljima rađalo više muške djece, ali i umiralo više osoba muškog spola. Analizirajući dobnu strukturu pokojnika ustanovila je i određene promjene u spolnoj strukturi s obzirom na dob pokojnika, pa zaključila da je većina osoba ženskog spola preminula u razdoblju od 25. do 29. godine života, što je povezala s većom smrtnošću pri porodu ili neposredno nakon poroda. Također, uočila je kod osoba ženskog spola značajnu povezanost mjesečne raspodjele smrtnosti s mjesečnom raspodjelom poroda. Analizirala je spolnu strukturu osoba starije životne dobi (više od 80 godina) te je, upozoravajući na nedostatke pri određivanju životne dobi pokojnika, zaključila da je bilo nešto više osoba muškog spola.

U poglavlju rođenje autorica je analizirala broj blizanaca (dvojki i trojki). Pri tome je analizirala spolnu strukturu, učestalost rađanja te godišnju raspodjelu rađanja blizanaca. Pri tome je utvrdila da se s povećanjem broja krštenja posljednja tri desetljeća 18. stoljeća povećao i broj krštenja blizanaca. Upozorila je i na nemogućnost utvrđivanja različitih utjecaja na broj blizanaca (dob majke, učestalost blizanaca kod prvotkinja i višerotkinja itd.) jer nije mogla primijeniti genealošku metodu zbog nedostataka u matičnim knjigama krštenih. Također, analizirala je i broj nelegalne djece te je utvrdila da se njihov broj također povećavao s povećanjem broja krštenja u posljednja tri desetljeća 18. stoljeća.

Osim analize mjesečne raspodjele vjenčanja, analizirala je i dnevnu raspodjelu. Pri tome je podatke o vjenčanju analizirala za cijelo stoljeće, ali i podijelivši ih na prvu i drugu polovinu stoljeća. Na taj je način utvrdila promjene u dnevnoj raspodjeli vjenčanja tijekom cijelog stoljeća, odnosno prve i druge polovine stoljeća. Naime, tijekom prve polovine 18. stoljeća oko $\frac{4}{7}$ sklopljenih brakova obavljeno je četvrtkom, a u drugoj polovini oko $\frac{3}{5}$ svih brakova utorkom. Pri tome upozorava na sličnosti u dnevnoj podjeli vjenčanja u južnobaranjskim naseljima i Kotoru te na nepostojanje odredbi o danima vjenčanja. Usprkos nerodovitom upisu dobi mladenaca u matičnim knjigama vjenčanih, pokušala je odrediti životnu dob mladenaca u trenutku sklapanja braka, pa je zaključila da je više od polovine mladoženja sklapalo brak između 20. i 24., a mladenki između 15. i 19. godine života. Isto je tako nastojala utvrditi prosječnu dobnu razliku između mladoženje i mladenke. Obradila je i ponovno sklopljene brakove te je nastojala utvrditi karakteristike te kategorije brakova (udio udovica i udovaca, njihovu prosječnu starost te razliku u dobi između bračnih drugova itd.)

Analizirajući matične knjige umrlih, nastojala je utvrditi i uzroke smrti stanovnika južnobaranjskih naselja. Pri tome je upozorila na nedostatke podataka o uzrocima smrti stanovnika na ovom području (relativno kratko vrijeme unosa uzroka smrti, nepouzdanost tih zapisa te nestručnost osobe koja je utvrđivala i unosila podatke o uzrocima smrti). Tako je utvrdila da među uzrocima smrti najveći udio zauzimaju iznenadne smrti, pa smrti tijekom i poslije poroda roditelja i novorođenčadi, zatim pokojnici koji su pronađeni mrtvi te nesretni slučajevi (utapanje, požar, ugriz pauka, gušenja, pad iz kola, s drveta, pad u bunar i cisternu, prignječenje kolima ili mlinskim kamenom, samoprobadanje, samoprostreljenje vlastitim oružjem, udar groma itd.). Zanimljivo je da je autorica utvrdila i da su dva smrtna slučaja prouzročeni nestručnošću medicinskog osoblja. Naravno, utvrdila je značajan broj smrti zbog različitih bolesti, primjerice velike boginje, moždani udar, dizenterija, gangrena, sepsa, srčani udar itd. Naročito je zanimljivo da je autorica utvrdila kako u južnobaranjskim selima nije bilo smrtnih slučajeva od kuge i malarije. Pri tome upozorava da se uzroke značajnom povećanju broja umrlih 1739. može tražiti u epidemiji kuge.

Tekst sva tri poglavlja (rođenje, brak i smrt) bogato je opremljen tabličnim i grafičkim prikazima rezultata kvantitativne analize podataka, što omogućava čitateljima bolje razumijevanje utvrđenih rezultata.

U šestom poglavlju autorica je nastojala utvrditi prirodni prirast te vitalni indeks. Zaključila je da je u većem dijelu promatranog razdoblja prirodni prirast bio pozitivan, a samo je u šest godina bio negativan. Analizirajući podatke po desetljećima od 1721. do 1800. utvrdila je značajan prirodni prirast u posljednjim desetljećima 18. stoljeća. Primjenjujući isti model, utvrdila je tije-

kom cijelog promatranog razdoblja vrlo značajne vrijednosti vitalnog indeksa.

Na kraju je pokušala na temelju podataka iz matičnih knjiga prikazati karakteristike južnobaranjskog društva. Pri tome je analizirala najčešća muška i ženska imena, karakteristike dodjeljivanja imena (uglavnom prema imenu kuma, odnosno kume) te najčešća prezimena među stanovništvom. Također je utvrdila da je tijekom cijelog promatranog razdoblja bila uobičajena primjena imena i prezimena kod lokalnog stanovništva. Isto je tako utvrdila da je oko $\frac{6}{7}$ svih upisanih u matične knjige krštenih, vjenčanih i umrlih bila lokalnog porijekla. Budući da je područje južne Baranje bilo izrazito imigracijsko područje, nastojala je utvrditi pravce useljavanja. Pri tome je utvrdila da su župnici navodili imena naselja za one naseljenike koji su došli iz bliže okolice, a za one iz udaljenijih područja uglavnom su unosili samo nazive regija (Štajerska, Šleska, Kranjska, Tirol itd.) iz kojih su se doselili.

S obzirom na to da se u matičnim knjigama rijetko navode zanimanja muškog stanovništva, autorica je samo nabrojala zanimanja koja se spominju te ih nastojala grupirati prema određenim karakteristikama (obrtnici, rad i služba na vlastelinstvu, državni službenici te nositelji crkvenih službi). Naravno, potpuno je opravdano zaključila da se većina stanovništva bavila poljodjelskom aktivnošću, što župnici nisu unosili u matične knjige. Upozorava i na činjenicu da su službenici imali povlaštenu status u lokalnom društvu, što je vidljivo i u zapisima u matičnim knjigama.

U matičnim se knjigama navode i osobe s dna društvene ljestvice (prosjaci i skitnice). Pri tome upozorava na neke karakteristike tih osoba (dob, spol, te karakteristično vrijeme smrti). Među osobama s dna društva navode se i za-

robljenici, među kojima su bili i francuski ratni zarobljenici u posljednjem desetljeću 18. stoljeća, kada su vođeni ratovi s republikanskom Francuskom. Utvrdila je da se u matičnoj knjizi umrlih navodi jedna osoba koja je preminula služeći zatvorsku kaznu vukući lađe uzvodno Dunavom. Opravdano je pretpostavila da je i većina drugih zarobljenika preminulih u Batini stradala vukući lađe uzvodno istom rijekom.

U zaključku je autorica sumirala rezultate kvantitativnih analiza podataka iz matičnih knjiga krštenih, vjenčanih i umrlih južnobaranjskih župa te je utvrdila procese u demografskom razvoju u južnoj Baranji tijekom promatranog stoljeća. Pri tome je ponovo upozorila i na manjkavosti tih rezultata s obzirom na nedostatke u vođenju matičnih knjiga.

U prilogima donosi brojne tablice prikupljenih podataka iz matičnih knjiga južnobaranjskih župa. Spomenute tablice omogućit će budućim istraživačima daljnja istraživanja demografske povijesti te komparaciju rezultata demografskih istraživanja drugih područja s rezultatima demografskog razvoja južnobaranjskih naselja.

Na kraju donosi popis korištenih matičnih knjiga južnobaranjskih župa te znanstvene literature, što ukazuje na veliki trud koji je uložila pri izradi ove knjige te kvalitetu ovog djela.

Autorica je uložila velik trud u obradu ove značajne problematike. Ova je knjiga značajan doprinos razvoju demografske povijesti Hrvatske. Nadam se da će ona biti značajan poticaj ostalim hrvatskim demografskim povjesničarima u istraživanju ove problematike u drugim dijelovima Hrvatske.

Milan Vrbanus

[Matija PAVIĆ i Milko CEPELIĆ,] *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-djakovački i srijemski. God. 1850.-1900.*, 3. izd. [pretisak], ur. Petar Strgar, prir. Mirko Ćurić et al. (Đakovo: Spomen-muzej biskupa Josipa Jurja Strossmayera, 2013.). 965 + XI + 79 str. ISBN 978-953-6691-02-9.

Početkom 2013. godine u Đakovu je u izdanju Spomen-muzeja biskupa Josipa Jurja Strossmayera objavljen pretisak obimne Strossmayerove biografije koju su pred više od stotinu godina, u povodu pedesete obljetnice njegova biskupovanja, napisala dva svećenika Bosansko-đakovačke i Srijemske biskupije, Matija Pavić i Mihovil (Milko) Cepelić (Zagreb, 1900.-1904.).

Autorski dvojac bio je itekako pozvan da izradom monografije uzvisi veliku biskupovu obljetnicu: obojica su bili povjesničari (naročito Pavić čiji je interes za povijesne teme bio mnogo širi, a rezultati plodniji) i obojica su i osobno bili vrlo dobro upoznati s biskupovim djelovanjem. Potonje se osobito odnosi na Cepelića koji je svoj cjelokupni radni vijek proveo u Đakovu, obnašajući pritom i dužnosti dvorskoga kapelana te biskupova ceremonijara i osobnoga tajnika (nasuprot Cepeliću, Matija Pavić imao je mnogo manje osobnog kontakta sa Strossmayerom, a dobar je dio godina proveo i izvan Đakova, kao župnik u Semeljcima). Pri radu im je bilo dostupno obilno arhivsko gradivo, uključujući i biskupovu korespondenciju koja će nakon njegove smrti (1905.) u najvećem dijelu biti prenesena u Akademiju u Zagreb, a napose je važno naglasiti da im je pri pisanju pomagao i sâm Strossmayer. Naposljetku, rezultat višegodišnjega pre-

danog rada bila je izuzetno obimna i vrijedna knjiga unutar čijih korica su Pavić i Cepelić podastrli mnoštvo podataka o Strossmayeru i njegovoj djelatnosti, a samim tim i o hrvatskoj povijesti XIX. stoljeća. Uza sve pozitivne odlike, njihovo djelo, dakako, ima i nedostataka, od kojih se kao najznačajniji može istaknuti izostavljanje znanstvenoga aparata, zbog čega su nam vrlo često nepoznati izvori na temelju kojih su pisali, a određene navode koji su u knjizi izneseni nije moguće provjeriti. Kao drugi nedostatak moglo bi se navesti nepotpun pogled na biskupov rad, u smislu da su autori pri svom radu koristili isključivo ono gradivo i literaturu koji su im bili dostupni u Đakovu.

Posrijedi je treće izdanje knjige, odnosno drugi pretisak, budući da je 1994., također u Đakovu, bio objavljen prvi pretisak izvornoga izdanja. Pretisak koji je pred nama opremljen je Predgovorom iz pera đakovačko-osječkog nadbiskupa dr. Marina Srakića (sada u mirovini), koji je predgovorio i prvi pretisak iz 1994. godine, imenskim i mjesnim kazalom koja ukupno obasežu čak 79 stranica te Pogovorom.

Novi pretisak uredio je Petar Strgar, dugogodišnji ravnatelj Spomen-muzeja biskupa Josipa Jurja Strossmayera, koji je preminuo nekoliko mjeseci po objavljivanju izdanja. Uz njega, na priređivanju pretiska sudjelovali su i Mirko Čurić, Vlado Filić, Jasna Kalman, Anica Marcelja, Blaženka Rac te Petar Šola, pri čemu je svakako potrebno izdvojiti Blaženku Rac koja je obavila najopsežniji i najzahtjevniji dio priređivačke zadaće – izradu imenskoga i mjesnoga kazala. Izrada tih kazala bila je zaista nužna i može se požaliti što ona nisu bila sačinjena još 1994. pri pripremi prvoga pretiska. U knjizi od gotovo tisuću stranica na kojima se spominje gotovo tri tisuće osoba, nedostatak kazala teško se osjećao te je povjesničarima i svim drugim

zainteresiranim čitateljima korištenje knjige bilo umnogome otežano. Budući da prvo izdanje knjige ni danas ne predstavlja antikvarnu rijetkost, da je prvi pretisak iz 1994. dodatno udovoljio potrebama stručne javnosti (tako da većina zainteresiranih istraživača nesumnjivo već posjeduje Pavić – Cepelićevo djelo), spomenuto imensko i mjesno kazalo jesu upravo ono što ovaj drugi pretisak knjige čini opravdanim i dobrodošlim.

Načelnim pohvalama zbog objavljenoga pretiska valja, međutim, pridružiti i jednu manju zamjerku zbog koje se priređivački posao ne može smatrati posve uspješnim. Naime, imensko i mjesno kazalo s tehničke su strane izrađeni razmjerno korektno, no uočljiv je nedostatak stručne redakture kazala koju bi načinila osoba dobro upućena u društveni i politički kontekst vremena u kojem je Strossmayer djelovao. Takvom stručnom redakturom bile bi zasigurno otklonjene raznovrsne netočnosti, nedorečenosti i neujednačenosti, kojih u kazalima nema malo. Primjerice, bilo bi poželjno da su izbjegnuti tehnički nedostatci poput netočnoga pisanja imena osoba (“Ludvig van Bethoven”, “Mitzkiewicz”, “Androwski”, “Pejačević-Ritvalski”, “Antanasijević”, “Vanetulli”...), bilo da je riječ o pogreškama iz izvornika ili tipfelerima nastalima pri izradi kazala. Zbog opsežnosti djela i činjenice da su ga pisala dva autora, nije iznenađujuće da su pojedine osobe navedene pod različitim inačicama imena ili prezimena (Hinko Khuen i Heinrich Khuen, Ivan i Janko Tombor...), no ne bi bilo naodmet da je u kazalima ukazano na te nepreciznosti. Ozbiljniji redaktor bi jamačno uočio da Jagoda Brlić nije bila doktorica, kako je navedeno u kazalu, niti da je ona autor knjige *Uspomene na stari Brod* (1888.), već da je to bio dr. Ignjat Brlić (na 236. stranici Pavićeve i Cepelićeve knjige naveden kao “Brlić J. dr.”). Propušteno je, nadalje, očistiti i nekoliko privremenih, odnosno

radnih odrednica nastalih pri izradi kazala, poput “Došen, (nije Vid)”, “Kaunic, grof (nije Wenzel)” ili “Kružić, (J.J.S. pomagao izd. Zemljovida)”, a isto tako i nekoliko slučajeva skraćenoga pisanja imena gradova (npr. “Zgb”).

Zaključno bi se moglo ustvrditi da objavljivanje pretiska vrijednoga djela kakvo je Pavićeva i Cepelićeva biografija biskupa Josipa Jurja Strossmayera, s pridodanim kazalima imena i mjesta, predstavlja važan kulturni čin koji bi bio još uspjeliji da je bilo nešto više ozbiljnosti pri izradi kazala.

Branko Ostajmer

Zoran GRIJAK, Stjepan ĆOSIĆ: *Figure politike. Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2012.). 430 str. ISBN 978-953-7659-09-7.

Dvije godine prije ovogodišnjeg obilježavanja stogodišnjice početka Prvog svjetskog rata izašla je knjiga Zorana Grijaka i Stjepana Ćosića *Figure politike* u kojoj su na inventivan način spojene biografije Luje Vojnovića i Roberta Williama Seton-Watsona. Iako je Prvi svjetski rat usputna tema u *Figurama politike*, u njoj se kroz djelovanje dvojice intelektualaca na vrlo zanimljiv način objašnjavaju relevantni politološko-publicistički diskursi o problematici opstanka Austro-Ugarske Monarhije i južnoslavenskom pitanju, te o posljedicama Prvog svjetskog rata na političko-prostorno određenje srednje i jugoistočne Europe. Naime, u dobrom dijelu knjige problematiziraju se pitanja opstanka i raspada Austro-Ugarske Monarhije kao i

problematiziranje novonastale južnoslavenske države iz vizure Luje Vojnovića, Roberta Williama Seton-Watsona i Ive Pilara. Životne priče dvojice svestranih intelektualaca poslužile su da se s jedne naizgled mikrorazine ispriča jedna velika priča, priča čija makrorazina obuhvaća važne segmente povijesti srednje i jugoistočne Europe u prvoj polovici 20. stoljeća. Vojnović i Seton-Watson nisu bili bliski prijatelji niti ih je povezivala duža suradnja, ali njihov spoj autorima je otvorio prostor za niz raznolikih interpretacijskih mogućnosti, što su oni značajki iskoristili. Ideja da se spoji njihovo publicističko i intelektualno djelovanje vjerojatno je proizašla iz sačuvane korespondencije Vojnovića i Seton-Watsona, koju su autori *Figure politike* u cijelosti objavili u dodatku na kraju knjige. Riječ je o petnaest pisama pisanih od 1916. do 1919. godine, odnosno u vrijeme zadnjih godina Velikog rata i neposredno nakon njega. Seaton-Watsonova korespondencija s istaknutim osobama s prostora srednje i jugoistočne Europe u Hrvatskoj je u dva sveska objavljena još 1976. godine (*R.W. Seton-Watson i Jugoslaveni: Korespondencija 1906-1941.*) i to kao rezultat uredničke suradnje Ljube Bobana, Mirjane Gross, Bogdana Krizmana, Dragovana Šepića, Huga Seton-Watsona i Christophera Seton-Watsona. No u toj dosta opsežnoj korespondenciji nije objavljeno niti jedno pismo iz korespondencije između Luje Vojnovića i Seton-Watsona. U tim su pismima njih dvojica iznosili svoje stavove o talijanskoj propagandi tijekom Prvog svjetskog rata, o južnoslavenskoj poziciji u zemljama Antante, te o historiografsko-propagandnoj knjizi Luje Vojnovića *Dalmazia, Italia ed unita Jugoslava 1797-1917* (1917), koja je 1919. objavljena u Francuskoj te 1920. godine, u nešto izmijenjenom izdanju, u Velikoj Britaniji i SAD-u. Ta dosad neobjavljena pisma bila su Grijaku i Ćosiću početna platforma za istraživanje niza političkih, kulturnih, ideoloških, so-

cioloških i historiografskih tema koje su obrađene u knjizi.

Središnja je figura *Figura politike* Lujo Vojnović, čiji je životni put detaljno prikazan kroz analizu samo/konstruiranja njegovog identiteta, te kroz njegov publicistički i historiografski rad. Autori su na primjeru Luje Vojnovića pokazali kako se na produktivan način može analizirati identitetska fluidnost koja varira od osobne do kolektivne razine i obrnuto. Kao referentnu točku Vojnovićevog identiteta autori su uzeli njegov rani identitetski izbor koji se u teorijskom smislu može označiti kao svojevrsni proto-hibridni identitet, a riječ je o hibridu - „dubrovački Srbin katolik“. Naizgled kontradiktorni trostruki identitet zapravo je u Vojnovićevom slučaju performativno utemeljen u smislu njegovog identitetskog izbora kao izbora kostima u kojem su lokalno-regionalne, nacionalne i vjerske identitetske boje utkane u kostim po vlastitom izboru. Njegova identitetska heterogenost svoju neskrivenu artificialnost nudi kao antiesencijalistički koncept koji se konstruira kao proturječna cjelina. Autori knjige Vojnovićev identitet prikazuju kao „paradoks“ jer je on izabrao nacionalni identitet koji je proturječio njegovom vjerskom identitetu kao i etničkoj tradiciji dubrovačkog stanovništva. No upravo je ta paradoksalnost karakteristika poststrukturalističkih i postkolonijalnih hibridnih identiteta koji dopuštaju raznolike identitetske kombinacije i jasno ukazuju na njihovu konstruirajuću pozadinu. Ali, za razliku od postkolonijalne inačice hibridnog identiteta, Lujo Vojnović je svoj heterogeni identitet pokušao esencijalistički utemeljiti, a određeni oblik identitetske homogenosti pokušao je pronaći u svojem kasnijem jugoslavenskom identitetu. I u njegovom slučaju pokazuje se ispravnost teze prema kojoj su hibridnoj identifikaciji sklonije kulturne i intelektualne elite. Grijak i Čosić u knjizi su izvrsno

analizirali i pokazali kako je i zašto je dio stare dubrovačke kulturne, intelektualne i političke elite izgrađivao svoj identitet kao identitet Srba katolika. S jedne strane riječ je o pokušaju zadržavanja dubrovačke identitetske specifičnosti, a s druge strane riječ je o jasnom otporu tadašnjoj austrijskoj hegemoniji. Prema autorima, identitetski fenomen Srba katolika proizlazio je i iz hrvatske etničke policentričnosti koja je dovela do toga da „nacionalna rezultanta“ nije bila pravocrtno zadana, već je dopuštala niz odvojaka koji su u konačnici završili kao „nerealizirane“ varijante identiteta. Pokret dubrovačkih Srba katolika bio je jedan od odvojaka toga tipa, a autori taj pokret prate od 1848. i njegovog začetnika Mede Pucića do zamiranja pokreta nakon stvaranja Kraljevine SHS. Identitetski fenomen Srba katolika nije bio prisutan samo u Dubrovniku i Dalmaciji nego i u Slavoniji, a najbolji primjer za to pronalazimo u sličnom identitetskom određenju braće Andrije i Ignjata Brlića, čija autoidentifikacija još uvijek nije dovoljno istražena, iako Arhiv obitelji Brlić sadrži preobilje građe za takva istraživanja. A upravo knjiga *Figure politike* između ostalog nudi metodološki odgovor na to kako se na osnovi sačuvane korespondencije, dnevničkih zapisa i publicističkih tekstova može rekonstruirati samoizgradnja određenih osobnih identiteta i u onim slučajevima kada se njihova fluidnost čini neuhvatljivom.

Fluidnost Vojnovićevog identiteta analizirana je kroz otpor prema očevom nacionalnom identitetu, zatim kroz Vojnovićeve političke turbulencije koje su se od 1896. kretale od službovanja kod crnogorskog kneza Nikole i svetojeronimske afere, preko odgajateljstva srpskog kraljevića Aleksandra Karađorđevića, zatim službovanja kod bugarskog cara Ferdinanda, pa ponovnog službovanja kod crnogorskog kralja Nikole, do podupiranja integralnog jugoslavenstva u sklopu

Demokratske stranke te zadobivanja pozicije senatora, kao član Jugoslavenske radikalne zajednice. Dok je u publicističkoj sferi Vojnović svoje stavove djelomično ili potpuno prilagođavao svojim ideološkim pozicijama, a kasnije i ideološkim pozicijama vladajućih režima, u historiografskoj sferi potpuno je ostao vjeran dubrovačkoj slobodarskoj i republikanskoj tradiciji. To je osobito vidljivo u njegovom najboljem historiografskom djelu *Pad Dubrovnika* (Zagreb, 1908) koje je još Matoš doveo u neposrednu vezu s *Dubrovačkom trilogijom* njegovog brata Ive Vojnovića. Inače, Grijak i Čosić kroz cijelu knjigu prate blisku povezanost braće Vojnović, a pri tome ukazuju i na njihovu djelomičnu identitetsku razliku naglašavajući „pluralnost identiteta“ Ive Vojnovića kada je u pitanju njegovo nacionalno određenje. Duboku i intimnu povezanost braće, prema autorima, najbolje oslikavaju njihova međusobna pisma u kojima se zrcali njihova unutarnja povijest kao povijest emocija.

Kao što su kroz publicističko i historografsko djelovanje Luje Vojnovića autori knjige *Figure politike* dobili mogućnost prikaza povijesti srednje i jugoistočne Europe iz dubrovačke intelektualne perspektive, tako su kroz publicističko djelovanje Seton-Watsona dobili mogućnost prikaza te povijesti iz britanske intelektualne perspektive. Kroz promjenjive stavove Seton-Watsona, koji su se kretali od germanofilskih, preko austrofilskih, do jugoslavenofilskih pozicija, autori knjige ispričali su zanimljivu politološku priču o britanskim pogledima na prostor srednje i jugoistočne Europe tijekom prve polovice 20. stoljeća. Oda bir Seton-Watsona kao vrhunskog intelektualca autorima je omogućio komparativnu i interpretativnu širinu u analizi određene problematike, pa su tako komparirali određene poglede Seton-Watsona i Izidora Kršnjavog te Seton-Watsona i Ive Pilara o problematici Austro-Ugar-

ske Monarhije i južnoslavenskom pitanju. Grijak i Čosić detaljno su prikazali i Seton-Watsonove politološke analize o Kraljevini Jugoslaviji, pri čemu su posebnu pažnju poklonili njegovim memorandumima iz 1936. i 1939. godine koji su utjecali na britansku potporu sporazumu Cvetković-Maček, na osnovi kojeg je stvorena Banovina Hrvatska. Svoje prikaze i analize autori su popratili opsežnim bilješkama koje čitateljima dodatno proširuju i produbljuju analiziranu problematiku, pa *Figure politike* na taj način nude jednu sintetsku varijantu povijesti jugoslavenske države između dva svjetska rata. Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson u knjizi su označeni kao figure politike, odnosno kao osobe koje nikada nisu bile snažni subjekti politike, političke figure, nego figure s ruba političke arene. Na taj način autori su poduprli tezu da postoje snažne povijesne osobnosti koje usmjeravaju događaje i političke procese iz takozvanih „centra moći“, centara kreiranja geopolitičke kombinatorke moći. No, čitajući knjigu *Figure politike* nisam se uvjerio u tu njihovu tezu, nego sam naprotiv i dalje uvjeren da društvena kretanja nisu presudno uvjetovana takozvanim jakim političkim subjektima i takozvanim centrima moći. Oni mogu biti važna čvorišta u društvenoj mreži moći i kratkoročno mogu donijeti određene promjene, ali na duge staze sve su promjene uvjetovane djelovanjem čitavog društvenog polja moći, pa tako i tzv. periferne grupe i pojedinci u određenom trenutku mogu biti odlučujući u kreiranju određene društvene stvarnosti, odnosno u svakom trenutku figure politike mogu postati političke figure.

I na kraju, mogu ustvrditi da knjigu *Figure politike* krase analitička raznolikost koja se kreće od analize publicističkih tekstova preko analize politološkog i historiografskog diskursa do analize promjenjivih identitetskih određenja, a spoj dvojice glavnih likova knjige, Luje Voj-

novića i Roberta Williama Seton-Watsona, već je svojevrsni metodološki novum koji će kao produktivni metodološki obrazac moći koristiti budući istraživači intelektualne, političke i kulturne povijesti. Sve te karakteristike knjigu *Figure politike* pozicioniraju kao jednu od najboljih historiografskih knjiga napisanih u Hrvatskoj unazad desetak godina.

Dinko Župan

Carl BETHKE: *(K)eine gemeinsame Sprache? Aspekte deutsch-jüdischer Beziehungsgeschichte in Slavonien, 1900 – 1945*, Studien zur Geschichte, Kultur und Gesellschaft Südosteuropas, Band 12 (Berlin: Lit Verlag, 2013.). 454 str. ISBN 978-3-643-11754-0.

Pitanje povijesti Nijemaca i Židova u Slavoniji, te njemačko – židovskih odnosa, odnosno života, suživota i konflikata u prvoj polovici 20. stoljeća, jedna je od najslojevitijih i najzamršenijih tema historiografije i ujedno, kod pojedinaca i skupina, puna emocionalnog naboja koji često otežava prosudbu. Produkcija literature i o Nijemcima i o Židovima u Slavoniji danas je već tolika da je njezin opseg teško odrediti. Ipak, činjenica je da nema cjelovitog objektivnog prikaza njemačko – židovskih odnosa, odnosno života, suživota i konflikata slavonskih Nijemaca i Židova i da je u mnogočemu izostalo sustavno i znanstveno istraživanje ovog važnog i nezaobilaznog pitanja iz novije hrvatske povijesti.

Carl Bethke navedena je pitanja prikazao i analizirao sustavno, koliko su to

dostupni izvori, tisak i literatura omogućavali. Upravo je Bethke među ponajboljim poznavateljima hrvatske suvremene historiografije među njemačkim povjesničarima. Nezanemarivo je i Bethkeovo odlično poznavanje i dobar uvid u arhivsko gradivo iz hrvatskih i stranih arhiva (Njemačka, Srbija, Izrael). Bethkeov popis korištenih arhivskih fondova, mnogobrojnih izvora, tiska i književne, memoarske, publicističke i historiografske literature, upravo je iscrpan.

Uvodno, Bethke definira istraživačku temu i relevantna pitanja (Židovi, folksdojčeri, pitanje identiteta, jezika, ...), te prikazuje dosadašnje stanje istraživanja naslovljene problematike i donosi iscrpan pregled za ovaj rad važnih izvora, autora i literature. Počinjući od starih *zlatnih vremena*, K. und K. Monarhije, prikazuje stanje u Hrvatskoj i Slavoniji na prijelomu 19. u 20. stoljeće. Hrvatska je, ističe to i Bethke, u to vrijeme zemlja doseljavanja, a među doseljenicima Nijemci i Židovi najznačajniji su sudionici. To razdoblje njemačke i židovske kolonizacije u Hrvatsku - njemačke kolonizacije u gradove i ponajprije sela, a židovske ponajprije u gradove - u znatnoj je mjeri i odredilo etnički, gospodarski, kulturni i politički život i odnose, napose Slavonije, u nadolazećim vremenima.

Bethke opisuje kako je na prijelazu 19. na 20. stoljeće mnogim Židovima u Slavoniji njemački, uz mađarski, bio materinski jezik, a u gradovima, poput Osijeka, živjeli su u susjedstvu sa Nijemcima. Razlikovalo ih je donekle zavičajno podrijetlo i vjersko određenje. Bethke prije svega prikazuje kako se razvijao, a kasnije i promijenio, međudnos Nijemaca i Židova u Slavoniji i Osijeku, ali i odnos prema njemačkom jeziku i identitetu te i odnos i njemačke i židovske skupine prema hrvatskoj većini i drugim narodima / etničkim skupinama u okruženju.

Bethke pozorno prikazuje i analizira život i Nijemaca i Židova u vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije, 1918.-1941. Naglasak je prikaza na pitanjima kulturnog, pa i političkog djelovanja njemačke i židovske zajednice u Slavoniji, i poglavito Osijeku. Sustavnim uvidom ponajprije u onodobni tisak i arhivsko gradivo Bethke osvjetljava pitanje rastućeg antisemitizma pojavom nacionalsocijalizma, zatim djelovanje jugoslavenskog cionističkog pokreta i njegove odjeke i značaj među slavonskim i osječkim Židovima, te javno društveno i političko djelovanje slavonskih i osječkih Židova i Nijemaca.

Znatne i dalekosežne promjene među Nijemcima u Slavoniji i Osijeku, i u njemačko-židovskim odnosima, nastaju s pojavom Obnoviteljskog pokreta (Erneuerungsbewegung), radikalnog usmjerenja među jugoslavenskim Nijemcima, koje sredinom tridesetih godina počinje oponašati svoje uzore iz Njemačkog Reicha. Naime, 1936. slavonski obnovitelj Branimir Altgayer osniva u Osijeku Kulturno i dobrotvorno udruženje Nijemaca (Kultur- und Wohlfahrtsvereinigung der Deutschen), koje se brzo razvija. Ne može se, međutim, poreći izravan utjecaj institucija za unapređivanje položaja narodnosti u inozemstvu, kojih je u to vrijeme u Njemačkom Reichu bilo nekoliko. Hrvatsko se katoličko svećenstvo protivilo nastojanjima Kulturbunda ("Švapsko-njemački kulturni savez" / "Schwäbisch-Deutsche Kulturbund") da za nijemstvo pridobije potomke njemačkih doseljenika, koji su se već davno pohrvatili i slabo su, ili uopće nisu, govorili njemački. Mnogi hrvatski i slavonski Nijemci, do tada pristaše Hrvatske seljačke stranke, prilaze Kulturbundu, koji je potkraj tridesetih godina 20. stoljeća sve agresivniji u djelatnosti i pronacističkoj promidžbi među njemačkim stanovništvom.

Bethke prikazuje, i pojašnjava, kako nakon napada Njemačkog Reicha na Kraljevinu Jugoslaviju 1941. dolazi do potpuno novih okolnosti i za pripadnike njemačke manjine. Nijemci u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj organizirani su u Njemačku narodnu skupinu (Die Deutsche Volksgruppe) po strogo vodstvenim načelima, kao vojne i poluvojne organizacije s političkim jedinstvom po uzoru na Njemački Reich. U početku Drugoga svjetskog rata i hrvatski su se Nijemci ponašali ponosno jer se činilo da je Njemački Reich nepobjediv, a i nacistička je promidžba bila izvanredno jaka i učinkovita. Neupitno je da su tijekom Drugoga svjetskog rata kao pripadnici oružanih snaga NDH, ponajprije Einsatzstaffela, ali i kao pripadnici oružanih snaga Njemačkoga Reicha, ponajprije Wehrmachta i Waffen-SS-a, folksdojčeri sudjelovali i u ratnim zločinima. Broj folksdojčera u vojnim, poluvojnim i policijskim postrojbama NDH i Njemačkoga Reicha tijekom rata se povećavao, iako sve više prisilnom mobilizacijom.

Posljedice Drugoga svjetskog rata bila su velika materijalna razaranja, a i ljudski gubici bili su izrazito veliki. Prema svim pokazateljima, tijekom Drugoga svjetskog rata izrazito su veliki ljudski gubici i tragična sudbina Židova u NDH. Naime, NDH je rasnim zakonima odredila odnos prema ponajprije Židovima i Romima, a i Srbi su bili izloženi različitim oblicima diskriminacije, progona i nasilja. Na udaru progona i represivnih mjera bili su i oni Hrvati i ostali koji su proglašeni neprijateljima "novoga poretka" i koji bi se ogriješili o interese *hrvatske države*. Represija i teror prema svim neprijateljima i protivnicima NDH i Njemačkoga Reicha rezultirali su, prema različitim i mnogobrojnim pokazateljima, velikim gubicima stanovništva, mnogobrojnim pojedinačnim, pa i ma-

sovnim ubojstvima, napose na prisilnom radu i u logorima.

Bethke sustavno prikazuje stradanja slavonskih i osječkih Židova (logore Loborgrad, Đakovo, Tenja), pitanje kontribucije, kao i ulogu odnosno odgovornost folksdojčera u holokaustu hrvatskih Židova. No, na temelju mnogobrojnih utemeljenih pokazatelja, Bethke navodi i slavonske folksdojčere pomagače i spasioce Židova u vrijeme nacističkih i ustaških progona.

Po uzoru na nacističku antisemitsku promidžbu, dnevnicu i tjednicu na hrvatskom i njemačkom jeziku donosili su niz antisemitskih napisa. Tisak Njemačke narodne skupine u NDH, listovi *Slawonischer Volksbote* (poslije *Grenzwacht*), *Neue Zeit*, *Volk am Pflug* i dr., pozivao je na progon Židova, njihovo isključivanje iz javnog života i oduzimanje imovine.

Bethke pozorno i utemeljeno prikazuje da je i dio folksdojčera shvatio kako nacistička ideologija ne može donijeti ništa dobro. Nacistička je promidžba objavljivala imena takvih pojedinaca, napose onih koji su prišli partizanima, nazivajući ih "izdajicama domovine" i prijetila drakonskim kaznama, slično kao i onim sunarodnjacima koji su štitili Židove. No, pasivan stav prema komunistima, kao i prema lokalnim nacistima, ostaje značajka folksdojčerskog *otpora* od početka do kraja rata.

Ratni zločini koje je dio jugoslavenskih, hrvatskih i slavonskih folksdojčera počinio te njihovo neloyalno držanje tijekom okupacije poslužili su i kao razlog i kao opravdanje za neljudsko postupanje s njemačkom manjinom potkraj i nakon Drugog svjetskog rata. Povijest i sudbina hrvatskih i jugoslavenskih folksdojčera potkraj Drugoga svjetskog rata i nakon njega nerazdvojno je, isključivo i jednostrano vezana uz propast Njemačkoga Reicha, kao uostalom i sudbina Njemaca europskoga istoka i jugoistoka.

Knjiga na kraju sadržava Bethkeov pogovor, o tome kada i kako je otpočeo istraživanja na ovoj problematici u Slavoniji i Osijeku, sredinom devedesetih godina 20. stoljeća.

Rad je utemeljen na svim relevantnim objavljenim izvorima i literaturi o Nijemcima i Židovima u Slavoniji, pisan je znanstvenom metodologijom, izrazito akribično, te predstavlja vrijedan doprinos boljem poznavanju naslovljene problematike. Naime, knjiga Carla Bethkea najsuštavniji je i najopširniji znanstveni rad, pregled i analiza mnogobrojnih izvora i radova o problematici njemačko-židovskih odnosa u Slavoniji 1900.-1945. Bethke koristi raznoliko i mnogobrojno arhivsko gradivo i objavljenu dokumentaciju, kao i muzejsko raznoliko gradivo, različite i mnogobrojne dnevničke zapise, memoare, te mnogobrojni hrvatski i njemački tisak, napose tisak njemačke i židovske zajednice u Hrvatskoj i Osijeku. U obradi teme bile su nezaobilazne i različite statistike, koje Bethke također konzultira. Mnogobrojna je i onovremena publicistička literatura, te podunavskošvapske zavičajne knjige o pojedinim mjestima u Slavoniji. Dakako, Bethke konzultira i književnu produkciju, romane i antologije na njemačkome jeziku, uglavnom osječkih autora (Roda Roda, Vilma Vukelić, Viktor von Reiser...), važne za naslovljenu problematiku.

U historiografiji do pojave Bethkeove knjige nije bilo sustavnog analitičkog rada utemeljenog na relevantnim izvorima i literaturi, koji bi se bavio pitanjem njemačko-židovskih odnosa, života, suživota i konflikata u Slavoniji u prvoj polovici 20. stoljeća. No, ipak, znatan dio posla odradili su Bethkeovi prethodnici, ponajprije povjesničari i povjesničari književnosti, koji su se bavili različitim pitanjima njemačke ili pak židovske povijesti Slavonije i Osijeka u prvoj polovici 20. stoljeća.

Bethke se koristio uobičajenom klasičnom historiografskom metodologijom s kronološkim slijedom u obradi pojedinih pitanja. Takav pristup i najpogodniji je u obradi i prikazu naslovljene problematike. Korištenjem i komparativne metode, podaci su izneseni pregledno i kritički su analizirani često različiti navodi i podaci iz izvora i literature o pojedinim događajima i pitanjima, odnosno kontroverzama o povijesti Nijemaca i Židova u Slavoniji 1900.-1945. Tijek događaja i sve probleme koje obrađuje, Bethke razmatra i u širem kontekstu, a u ocjenama pojedinih pitanja je odmjeren i nepristran. U mnogočemu, ovaj Bethkeov rad dopunjuje i ispravnije prikazuje i nedovoljno istražena i malo poznata pitanja o njemačkom i židovskom doprinosu Slavoniji.

Knjiga Carla Bethkea prikazuje nedovoljno poznata pitanja iz suvremene hrvatske povijesti i namijenjena je ponajprije znanstvenoj zajednici, jer donosi nove spoznaje i ocjene problema koje obrađuje. No, kako je autor u izričaju, a i u ocjenama brojnih pitanja koje donosi izrazito jasan, rad je razumljiv ne samo povjesničarima i istraživačima srodnih struka, nego i širem krugu čitatelja koje zanima naslovljena problematika. Bethkeova knjiga važna je, dakle, ne samo za istraživače suvremene hrvatske povijesti, nego i za bolje i ispravnije poznavanje naslovljenih pitanja u široj javnosti. Na kraju, iščitavanje Bethkeove knjige mnogo je šire primjenjivo od polazno odabranih ograničenja same teme. Podsjeća nas i što je nepovratno izgubljeno *nestankom* slavonskih i osječkih Nijemaca, i nadasve tragičnom sudbinom slavonskih i osječkih Židova.

Vladimir Geiger

Ivo PILAR: *Svjetski rat i Hrvati* (Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar" i Družba "Braća Hrvatskog Zmaja", 2014.). 154 str. ISBN 978-953-7964-05-4.

Knjigu *Svjetski rat i Hrvati*, koja na stranici iza impresuma ima dodatak naslova *Pokus orijentacije hrvatskog naroda prije svršetka rata*, objavili su Institut društvenih znanosti *Ivo Pilar* i *Družba Braća Hrvatskog Zmaja*. Glavni urednik je Zlatko Matijević, a u ime nakladnika navode se Vlado Šakić i Nevio Šetić. Ivo Pilar podijelio je knjigu na: "Predgovor" (7-12), "Uzroci rata" (13-38), "Uspjeh rata" (39-58), "Posljedice rata" (59-74), "Rat i Hrvati" (75-90), "Uzroci stanja u Hrvatskoj prije rata" (91-120) i "Iskorišćenje rata" (121-139).

Stogodišnjica početka Velikoga rata (1914.-1918.) svakako je nakladnicima bila dobar i pravi povod, a i razlog, da se objavi ta knjiga Ive Pilara (1874.-1933.), čovjeka široke naobrazbe (odvjetnik, politički geograf, socijalni psiholog i političar), pripadnika onoga dijela hrvatske inteligencije svojega vremena čije se djelovanje, pogledi i procjene utjecaja događanja njegova vremena, posebice Prvoga svjetskog rata, ne mogu mimoići ako se proučava razdoblje u kojemu je djelovao. Svakako već zbog toga što je susret s autorom koji usred katastrofe piše o katastrofi naznačujući neku nadu – u ovom slučaju s obzirom na opstanak i budućnost hrvatskoga naroda na svome tlu – i to upravo u sklopu odnosa i njihova preustrojavanja koji mogu (da parafraziram Agnesu Heller iz njezine *Teorije historije*) tu nadu uništiti u nastalim novim katastrofama (kakva je svakako bila Drugi svjetski rat).

Tako će u ožujku 1915. – kada je nastala ova knjiga – ovaj hrvatski intelektualac zavapiti u “Predgovoru” stoga što u Hrvatskoj nema ničega od napora “svih najboljih sinova zaraćenih naroda” da napregnu sve svoje umne sile “ne samo da podupru državu u ratnom poslu, nego da pomognu budućnosti... da rodi nove prilike i odnose koji će nakon rata nastati”. Uz to će Pilar upozoriti da nam “mladež gine hrpimice na bojištima, kao vazda herojskim prezirom smrti”, te da “Hrvati stječu pobjedu za pobjedom, ostavljajući za sobom strašan trag hrvatskih lješina i ranjenika” (str. 9.). Autor će se vratiti tome i u poglavlju “Rat i Hrvati”, podsjećajući da smo “mi ... Hrvati na svim bojištima pokazali da smo junaci bez para i udivljenje pretpostavljenih i suboraca prati hrvatske čete kuda god one idu, gdje se bore”, da potom upita: “A zar da samo to znamo? Zar da znamo samo junački ginuti a da nikako ne možemo potrefiti i junački živjeti?” Odgovor će Ivo Pilar posebice ponuditi u poglavlju “Iskorišćenje rata”. Usprotivit će se zaboravu “da mi Hrvati imademo prirodne uvjete za život tek pripojenjem Bosne i Hercegovine Monarhiji”, naglasivši presudnost značenja Monarhije kao “narodnosne države” nad “narodnom državom” mogućih kombinacija – srpske, talijanske ili njemačke; u svakoj od njih, “os kojih su većina izrazito šovinističke, bila bi naša narodno-politička individualnost više ugrožena nego što je danas u Monarhiji” (str. 126). Iz toga će proizaći autorova tvrdnja da “nijedan narod u Monarhiji nema tolikog interesa na opstanku Monarhije kao mi Hrvati”, uz izričito upozorenje da bi propast Monarhije značila propast hrvatskog naroda te da je “tome naprotiv stvarno stanje da jedan dio naše inteligencije kipi mržnjom protiv Monarhije” (str. 127).

Cjelokupni tekst Pilarove knjige zorno pokazuje koliko su njegova promišljanja dalekovidna, pronicljiva i na-

dasve aktualna. Budući da su nakladnici željeli da današnji čitatelj što bolje razumije onodobni kontekst Pilarovih misli, na kraju knjige (149-151) dodano je tumačenje pojedinih izraza, pojmova i događaja te imensko kazalo.

Zlata Živaković-Kerže

Filip HAMERŠAK: *Tamna strana Marsa: hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.). 712 str. ISBN 978-953-303-635-9.

Sadržajno bogata studija poput ove, utemeljena na čvrstim, eruditskim temeljima relevantnih teorijsko-metodoloških koncepcija, bez sumnje može poslužiti kao polazišna točka za razradu i realizaciju jednog fakultetskog kolegija, s obzirom na širinu i dubinu predstavljenog istraživačkog pothvata. Kroz nešto više od sedamsto stranica teksta razdijeljenog na jedanaest velikih poglavlja, Filip Hameršak secira iskustvo Prvog svjetskog rata iz vizure svojevremeno marginalnih aktera, vojnih lica koja su, na sreću kasnijih naraštaja istraživača i šireg čitateljstva, iza sebe ostavila literarni trag s osobnim impresijama ratnih događanja. Hameršak uvodno elaborira metodološke postavke i pristupe vojne, socijalne i kulturalne historije, te razlaže pitanje perspektivnosti i raznolikog poimanja, odnosno recepcije Prvog svjetskog rata na prostoru nekadašnjih jugoslavenskih zemalja. Svakako jednu od ključnih točaka knjige predstavlja prezentacija i analiza sačuvanog autobiografskog korpusa sačinjenog od četrdesetak sjećanja na rat, iz pera pojedinaca poput Josipa

Broza Tita, Vladka Mačeka, ili braće Turkalj, Juraja Oršića, i drugih.

Prema riječima samog autora, knjiga *Tamna strana Marsa*, proizašla iz njegovog doktorskoga rada, ima „dugu a donekle i burnu pretpovijest“. U pozadini višegodišnjeg rada, istraživanja, birokratsko-akademske peripetije oko prijave i realizacije projekta, stoji očigledna želja da se na stol društveno-humanističkih znanosti postavi novi spoznajni doprinos, ili, što je od jednake intelektualne važnosti, otvore do sada nepostavljena pitanja u kontekstu Prvog svjetskog rata. Ukratko govoreći, ovo je obličje poimanja poželjne, točnije izvrsne, doktorske disertacije; problemski originalne, po potrebi polemične, interdisciplinarno pokrivena. Nadalje, ovo je najbolji odgovor za sve one koji doktorsku etapu vlastitog obrazovanja neskriveno smatraju tek još jednom dopunom osobnog životopisa, formalnom točkom na tragu, kako su to primijetili Horkheimer i Adorno, „mašinskog načina proizvodnje“ visokobrazovanih pojedinaca. U vremenu kada neoliberalni principi tržišta koloniziraju visoka učilišta, posljedično rastu školarine, istraživački se projekti gube u svojoj ezoteričnoj trivijalnosti bez hvatanja u koštac sa složenim pitanjima vlastite struke i šire društvene zajednice, istraživačka kreativnost opada, a, kako je to primijetio Lewis R. Gordon, bizarni oblik cirkularne logike čini istraživače relevantnima jer objavljuju u prestižnim publikacijama, dok iste te „prestižne publikacije“ drže svoj zavidni epitet samo zato jer u njima objavljuju već navedeni „istaknuti istraživači“, zatvarajući pritom ovaj hermeneutički krug. Menadžersko-konzumerski model visokog obrazovanja poprima oblik prevladavajuće paradigme, potrošači traže svoje titule na sve skučenijem tržištu rada, a *glad za znanjem*, stanje koje inicira pomake i proširuje ionako skućene vidike našeg ogradenog epistemološkog dvorišta, pre-

tvara se u povremeni bljesak. Knjiga Filipa Hameršaka dijametralno je suprotna pojava ovakvom stanju stvari.

Nastojeći približiti iskustvo rata, u studiji primarno u odnosu na državno-pravni aspekt ove problematike, autor rekonstruira slabo istraženu, kako bi to opisao Lefebvre, *mentalnu strukturu jedne epohe*. Hameršak odbacuje zauzimanje pretencioznih stajališta kada su rezultati u pitanju, ne smatra da će knjiga poslužiti kao okidač za katarzično ovladavanje kolektivnim pamćenjem o zbivanjima 1914 - 1918., već drži da knjiga „u najboljem slučaju može biti tek početni prilog njegovoj rekonstrukciji“, prilog koji bi mogao „pripomoći našem razumijevanju individualnog suočavanja s ratnim tegobama, političkim i društvenim mijenama te svjetonazorskim potrebama“. Iako su uvodna poglavlja uistinu „diskurzivna bojna polja“, a bibliografski korpus prezentiran kroz analizu teme enorman, autor u konačnici svoj rad skromno naziva „tek prerezom kroz koji se škilji u slabo osvijetljenu prostoriju“. Kako god bilo, *Tamna strana Marsa* je referentno štivo kojem ćemo se još puno puta vraćati.

Polazeći od imena kao što je vojni povjesničar John Keegan, čuven po svojoj socijalnoj povijesti ratova (*The Face of Battle, Soldiers, A History of Men in Battle*), autor u priču o Prvom svjetskom ratu uvodi elemente „povijesti odozdo“, obrađujući tzv. Veliki rat iz perspektive nižih časnika, dočasnika i vojnika austro-ugarske vojske, kao i promatranja s kulturalne točke gledišta u smislu učinka rata na formiranje jedne generacije. S obzirom na metodološki pristup i postavljene zahtjeve elaboracije tematike, rekao bih kako je ova studija iznimno bliska onome što John Brewer naziva tzv. *refuge history*, historijom čiji predmeti izučavanja nisu sagledani iz pregledne ptičje perspektive, već je riječ o akterima „s motivima, osjećajima i svijješću“.

Odnosno, pojedinci do tada, u neku ruku, „skriveni“ od historije, bivaju otkriveni i iz pozicije historijskog objekta poprimaju ulogu subjekta. Isto tako, varijabilna kategorija „marginalnosti“ ujedno predstavlja i istraživački izazov, ali i predmet samog istraživanja, *Tamne strane Marsa*.

O kulturološkom otisku koji je iza sebe ostavio krvavi udar Prvog svjetskog rata svjedoči beskonačan niz činjenica, anegdotalnih, onih indikativnih za duge procese, itd. Istraživački članci i popularne monografije postavljaju pitanja poput: *Kako su kulturalni obrasci predratnih društava oblikovali percepciju samog rata?*, te, *U kojoj je mjeri rat uvjetovao društvenu dinamiku na mikrohistorijskoj razini po svom završetku?* Prema pisanju Erica Hobsbawma, Britanci su izgubili jednu generaciju - pola milijuna muškaraca mlađih od trideset godina - u značajnoj mjeri iz viših klasa, čiji su mladići kojima je kao *džentlmenima* bilo predodređeno da budu časnici i posluže kao primjer, marširali u bitku na čelu svojih ljudi, te su na taj način bili prvi pokošeni. Osim toga, Hobsbawm u svom kapitalnom djelu *Doba ekstrema* (2009.) tvrdi da je poginula četvrtina studenata Oxforda i Cambridga u dobi ispod dvadeset i pet godina koji su 1914. godine služili u britanskoj vojsci. Većina ljudi koji su služili vojsku u Prvom svjetskom ratu - uglavnom kao regruti - iz njega su izišli kao uvjereni mrzitelji rata. Međutim, za neke je rat bio formativno životno iskustvo epskih razmjera. Primjerice, Adolf Hitler je u bilješkama s bojišta i pismima upućenim svom minhenskom stanoдавcu o ratu pisao kao o „najznačajnijem dobu svoga zemaljskog života“, ili: „Pucnjava traje od pet ujutro do pet popodne. Naši gubici su relativno teški... Napor je ogroman. *Nažalost*, Englezi su prestali napadati.“ Na drugom kraju ideološkog spektra, Stjepan Fabijanović, hrvatski anarhist u emigraciji u SAD-u, kroz svoje eseje kritizira ratne sukobe. O emocional-

nom utisku koji je na vojnike u rovovima ostavljao prizor, odnosno ratna funkcionalnost bodljikave žice, pitko i zanimljivo piše Olivier Razac u svojoj knjizi *Politička povijest bodljikave žice* (2009.). „Leš uhvaćen u bodljikavoj žici ostaje izložen pogledima vojnika i na jednoj i na drugoj strani, nagovješćujući sudbinu svih onih koji se bore u rovu, prijatelja ili neprijatelja. Ta je vizija ponekad bila toliko demobilizirajuća da su vojnici stavljali život na kocku kako bi vratili nekog druga iz željeznih ralja.“

Uz bok gore navedenim naslovima, *Tamna strana Marsa* nedvojbeno je bogati interdisciplinarni doprinos tumačenju procesa koje vežemo uz historiografski topos Prvog svjetskog rata. Ukoliko ćemo posao povjesničara shvatiti i kao obvezu pamćenja onoga što drugi zaboravljaju, studija Filipa Hamerškaka izvrstan je način publicističko-istraživačkog obilježavanja 100. godišnjice od izbijanja „rata koji je trebao okončati sve ratove“.

Luka Pejić

Filip HAMERŠAK: *Tamna strana Marsa: hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.). 712 str. ISBN 978-953-303-635-9.

Knjiga *Tamna strana Marsa* s podnaslovom *Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat* objavljena je u Nakladi Ljevak, u seriji Bibliotheca Academica, uoči stogodišnjice izbijanja Velikog rata, odnosno Prvoga svjetskog rata, kako ga zovemo razlikujući ga, bar terminski, od Drugoga svjetskog rata, s kojim je imao neposrednu vezu. Sadržajno, baveći se danima i godinama kada je počeo taj rat

i ušao u svoje četverogodišnje razdoblje te akterima i njihovim životom, autor Filip Hameršak napisao je dragocjeno djelo istraživačkog područja kojim se u nas bavi nekoliko istraživača. On se, drugačijim pristupom, otvorio putem sjećanja, zapisa, razmišljanja i suočavanja naših ovdašnjih prethodnika u Velikom ratu prema pitanjima koja se, dobrim dijelom, javljaju kao pitanja koja ni u tom ratu, ni u poraću, a potom ni u Drugom svjetskom ratu i poraću nisu prestala očekivati – odgovore. Tako napisana i obrađena navedena tema predstavlja poseban iskorak u hrvatskoj historiografiji, i to posebice zato jer izlazi potpuno iz okvira tradicionalne historiografije, prihvativši teorijsko-metodološki pristup historiografiji odnosno (auto)biografiji.

Knjiga je sastavljena od 11 poglavlja, od kojih prva 4 (1. poglavlje UVOD – ZAŠTO, KAKO, NA ČEMU? 13-25; 2. poglavlje ZBILJA, ISTINA I POVIJEST 26-77; 3. poglavlje ZBILJA, ISTINA I KNJIŽEVNOST 78-105; 4. poglavlje AUTOBIOGRAFIJA IZMEĐU POVIJESTI I KNJIŽEVNOSTI 106-130) predstavljaju, kako sam Hameršak navodi, “podulji, prilično osobni uvodni osvrt na raznolika teorijsko-metodološka shvaćanja u pojedinim strukama pa i znanosti općenito”. O vojnoj povijesti, tj. *ratnim doživljajima*, kako navodi autor, čitatelji mogu saznati iz poglavlja koja slijede, i to: 5. poglavlje naslovljeno VOJNA POVIJEST I POVIJEST ODOZGO (131-176), 6. poglavlje PRVI SVJETSKI RAT I HISTORIOGRAFIJA (177-221); 7. poglavlje OPĆE ZNAČAJKE HRVATSKOG AUTOBIOGRAFSKOG KORPUSA (222-254); 8. poglavlje POLITIKA, IDEOLOGIJA, SVJETONAZOR (255-467) i 9. poglavlje naslovljeno SUBJEKT, PUTOVANJE, POETIKA (468-454). Sadržajno 10. poglavlje je ZAKLJUČAK (655-676), potom slijedi 11. poglavlje IZVORI I LITERATURA (677-700), te Bilješka o

ilustracijama (701-704), Imensko kazalo (705-722) i Bilješka o piscu (723-724).

Prolazak kroz ovo opsežno djelo osnovnoga teksta te desetak stranica izvora i literature te slikovnih priloga, obuhvaća i čitanje i razumijevanje i razmišljanje. Pri tome autor zaista ne olakšava nikome, zahtijeva sustavno kretanje putem kojim vodi čitatelja. To je i neizbježno, kako proizlazi iz Hameršakova upozorenja što treba imati na umu kad se pristupa ratnim autobiografijama te kako se “neka pitanja pojavljuju tek kada pomislimo da smo došli do određenih odgovora” (str. 221), pogotovu što “razumijevanje, objašnjenje i tumačenje autobiografskih tekstova s ratnom tematikom nije svejedno je li im autor lutajući vitez ili jedan od nekoliko milijuna unovačenih vojnika, također niti za koje ciljeve ratuje, što mu se u vojsci i na bojištu događa, koliko je numerički izražena vjerojatnost da bude ubijen, odnosno na koji način percipira taj strah...” (str. 131).

Taj i takav pristup, ovdje čak i zahtjev koji implicite autor postavlja čitatelju, određena tematika s obzirom na izvore, može podsjetiti na jednu vrstu zaokupljenosti pitanjima koja – po *Antimemoarima* Andréa Malrauxa – “rat postavlja... svojom besmislenošću, a mir tajanstvenošću, a to je kako je moguće da u domeni sudbine čovjek više vrijedi po tome koliko produbljuje svoja pitanja negoli po tome kakve odgovore na njih pronalazi”.

Ta dominantnost pitanja koja izviru iz svega što je potka ovoj knjizi ne može promaknuti čitatelju koji čitajući, nastojeći razumjeti i razmišljajući – nastoji, s više ili manje uspjeha, prekoračiti granice koje su na putu spoznaji istine, a proizlaze iz stupnja našega znanja i ograničenja koja proizlaze iz predrasuda. A s tom prijetnjom potrebom čitatelj ove knjige se susreće na svakoj (gotovo na svakoj) stranici i kada se suoči s povijesnom po-

zornicom i glavnim *aktantima* (str. 259 i dalje) i kada ga tekst zaokupi *staleškim* i drugim nejednakostima u ratu (str. 282, 283) te nejednakostima u vojsci Monarhije (str. 323), kada se u knjizi susretno s dokazima o nepopularnosti rata i naučimima o pripremi proturatne pjesmarice (str. 329), kada naiđe na izraze reakcije na stres u borbi (str. 335) ili na animozitete u austro-ugarskoj vojsci prema slavenskom življu u njoj (str. 336); to će se odnositi i na susrete s izrazima oduševljenja (str. 361), ali i na izraze sumnje u izvještaje o ratnim zbivanjima (367) te pojave *otrežnjenja* izazvane prvim neuspjesima i gubicima na bojištima (str. 383) i pojave iritiranja poklicima ratu onih koji u rat *ne mislite ići* (str. 397).

Onoga tko bi bio u prilici da iz političkih novina toga vremena, posebice s jeseni 1914., sazna brojne vijesti o upisivanju ratnoga zajma u Monarhiji, suočit će autor ovoga djela s podatkom kako je proglas o upisu ratnoga zajma odjeknuo u nekim jedinicama, gdje se moglo čuti i primjedbu: “Ako budemo novac davali, još ćemo dulje ratovati” (str. 401). A do potkraj rata u sjećanjima javljat će se i izjave i podaci o vojnim bjeguncima te zelenokaderašima (str. 452).

Dakako, djelo ovakve vrste – čiji se naziv *Tamna strana Marsa*, bar po kratkoj napomeni autora prilikom predstavljanja knjige u Osijeku 21. ožujka 2014., javlja nekako kao pandan nazivu Krležina djela *Hrvatski bog Mars* – ne može izbjeći prijeko potrebi razjašnjenja cilja, koji bi, po autoru, između ostaloga, bio “više ilustrirati nego rasplesiti cjelokupni splet motivacijskih okolnosti običnih boraca, u kojemu svoje mjesto zasigurno imaju organizacija, ideologija i prisila (tj. društvena megamašina), ali i šire shvaćeni kulturalni (npr. osobna čast) pa i uže psihološki, odnosno de facto fiziološki čimbenici (bori se ili bježi mehanizam)” (str. 673).

U tom smislu *Tamna strana Marsa* je vjesnik iz prošlosti, sugovornik u suvremenosti koja je dio tzv. brodelovskog dugog trajanja (“prošla vremena nisu nikada potpuno prošla, a sadašnjost je koji put bliža prošlosti nego budućnost”) te poticajnik u dostizanju onoga stanja u kojem, po filozofu Spinozi, “istina omogućuje, a laž onemogućuje komunikaciju među ljudima”.

Zlata Živaković-Kerže

Vinko JUZBAŠIĆ, *Bošnjaci u Prvome svjetskom ratu. Zapisi, dokumenti i predaja potomaka* (Bošnjaci: Vlastita naklada – Tiskara “Pauk”, 2013.). 176 str. ISBN 978-953-9551252.

Protekle, 2013. godine, u Bošnjacima je objavljena knjiga Vinka Juzbašića *Bošnjaci u Prvome svjetskom ratu. Zapisi, dokumenti i predaja potomaka*. U obilju knjiga, članaka, izložbi, predavanja, znanstvenih skupova, okruglih stolova i raznih drugih sadržaja kojima je i u Hrvatskoj tijekom 2013. i 2014. obilježena stota obljetnica početka Prvoga svjetskog rata, knjiga Vinka Juzbašića svakako jest jedan od naslova koji zaslužuje pozornost. Posrijedi je izdanje koje je izašlo uoči velike obljetnice, no pogrešno bi bilo pretpostaviti da se radi o djelu nastalom na valu pojačanoga interesa za temu koja je donedavno bila prilično zanemarena, odnosno da se radi o prigodničarskoj, naprečac zgotovljenoj knjizi. Naprotiv, *Bošnjaci u Prvome svjetskom ratu* rezultat su dugogodišnjega interesa i sustavnih istraživanja, što je vidljivo već i po tomu da je autor tijekom protekloga desetljeća objavio dvadesetak manjih tek-

stova o predmetnoj temi, a poneki od tih tekstova preneseni su praktično u cjelini i predstavljaju pojedina poglavlja u knjizi. Naposljetku, potrebno je uopće mnogo truda i vremena kako bi se napisalo bilo kakvu knjigu o petogodišnjem odsječku iz prošlosti jednoga razmjerno malog mjesta kakvi su Bošnjaci. A Juzbašićevi *Bošnjačani u Prvom svjetskom ratu* zaista su kvalitetno i ozbiljno napisano djelo, koje se pridružuje pravoj maloj biblioteci što ju je autor dosad ispisao o povijesti i sadašnjosti ovoga srijemskog mjesta.

Publicist i pjesnik Vinko Juzbašić predan je i savjestan istraživač prošlosti Bošnjaka i okolnoga područja, ali također i aktivan sudionik te kroničar zavičajne svakodnevice. *Bošnjačani u Prvom svjetskom ratu* ukupno su dvadeseta knjiga koju potpisuje kao autor, suautor, priređivač ili izdavač, a ukupna mu bibliografija broji više od 600 jedinica.

Sakupljeni i pregledno izloženi podaci nude cjelovit pregled svih važnijih zbivanja u Bošnjacima ili zbivanja vezanih uz Bošnjačane u ratnim godinama 1914.–1918., a mjestimično, ukoliko su posrijedi događaji koji su dio veće cjeline i važni za razumijevanje događaja iz ratnoga doba, i u nešto širem vremenskom okviru. Zadaća koju je Juzbašić postavio pred sebe bila bi nedvojbeno teža, a konačni rezultat podosta skromniji, da 1916. godine općinski bilježnik u Bošnjacima Šimun Dautović nije u vlastitoj nakladi objavio brošuru *Uspomena Bošnjačanima na Svjetski rat 1914.–1916.* Ta nevelika brošura, sačuvana u tek nekoliko primjeraka, neprocjenjiv je povijesni izvor, a Dautović ju je zamislio kao prvi nastavak veće edicije koja bi budućim naraštajima sačuvala uspomenu na sudjelovanje Bošnjačana u prvom globalnom ratnom sukobu. Šimun Dautović nije bio tek kroničar ratne svakodnevice u Bošnjacima, već je kao općinski bilježnik bio i sudionik različitih inicijativa (primjerice, 1914. godine dao

je poticaj osnutku podružnice Crvenoga križa). Poznato je da je nastavio s prikupljanjem gradiva, no objavljivanju drugoga i eventualnih daljnjih nastavaka *Uspomene* ispriječila se njegova prerana tragična smrt.

Pored Dautovićeve brošure, Juzbašić je na raspolaganju imao još dva osobito važna izvora podataka: župnu spomenicu koju je tijekom ratnih godina savjesno vodio bošnjački župnik Marijan Galović, te također vrlo sadržajnu školsku spomenicu koju je vodio ravnajući učitelj bošnjačke škole Blaž Robotić. Kako se iz dobro sročena podnaslova (*Zapisi, dokumenti i predaja potomaka*) može razabrati, Juzbašić se pri pisanju knjige u značajnoj mjeri oslanjao na ova tri povijesna izvora, često prenoseći veće odlomke iz njih. Na taj je način autor uvelike uspio dočarati bošnjačko ratno ozračje te vjerno predočiti sve kušnje kojima su Bošnjačani bili izloženi, kako oni na bojištima, tako i oni na svojim ognjištima. Naravno, spomenuti izvori činili su okosnicu istraživanja i objavljene knjige, ali mnogo toga je autor nadodao, produbio ili razjasnio, pretražujući relevantno novinstvo i literaturu te istražujući arhivsko gradivo u slavonskim muzejskim, arhivskim i crkvenim ustanovama (Državni arhiv u Osijeku, Muzej Slavonije, Zavičajni muzej Stjepana Grubera u Županji, Središnji nadbiskupijski arhiv u Đakovu, Matični ured u Županji, Župni ured u Bošnjacima, Župni ured u Vrbanji).

“Predaja potomaka”, također sadržana u podnaslovu knjige, odnosi se na 115 objavljenih iskaza današnjih Bošnjačana, potomaka, rođaka ili susjeda onih koji su sudjelovali u Prvom svjetskom ratu (str. 113.–138.). Autor u predgovoru ističe da je ukupan broj osoba s kojima je razgovarao o temi bio i dvostruko veći, te izražava nadu da i ovi iskazi mogu biti korisni i pridonijeti boljem sagledavanju teme. Živih svjedoka ratnih zbivanja, dakako, više nema, ali i ovako iznesena saznanja

današnjih Bošnjačana (najstariji rođen 1914., a najmlađi 1954. godine) predstavljaju izuzetno zanimljivo i životno svjedočanstvo te se nikako ne bi moglo reći da je Juzbašićev trud bio uzaludan, a uvrštavanje predaje potomaka neopravdano.

Pri samom kraju knjige uvršten je i vrlo precizno izrađeni Popis poginulih vojnika (str. 140.-147.). Prema njemu, u Velikom je ratu poginulo ili od posljedica ranjavanja i bolesti umrlo ukupno 105 Bošnjačana, uz napomenu da ni taj popis zacijelo nije konačan. Toj broji valja pridodati i brojne civilne žrtve uslijed epidemija zaraznih bolesti (samo je španjolska gripa 1918. odnijela 72 života i uglavnom je bila riječ o djeci i mlađim stanovnicima). Radi boljega poimanja razmjera demografskog gubitka koji je uslijed Prvoga svjetskog rata pogodio Bošnjake, dovoljno je spomenuti da je pred rat, 1910. godine, u ovom srijemskom selu živjelo 4745 stanovnika (od čega 2340 muških), te da ukupna statistika rođenih i umrlih Rimokatoličke župe sv. Martina Biskupa pokazuje kako je u ratnim godinama 1914.–1918. bilo rođeno 392 župljana, a umro je 671.

Sudjelovanje Bošnjačana na bojištima Prvoga svjetskog rata i ukupna ljudska stradanja predstavljaju možda najvažniju temu koja je obrađena na stranicama ove knjige, ali Juzbašićevi sumješteni i svi drugi zainteresirani čitatelji uvjerit će se da autor nije zanemario ni teme poput gospodarstva, socijalnih prilika, djelovanja općinske uprave, školstva, vjerskog života, zdravstva, svakodnevice i drugih.

Knjiga sadrži na kraju sažetke na hrvatskom i engleskom jeziku (str. 150.-151.), Popis literature i izvora (str. 152.-160.) te recentnu bibliografiju (3. dio, naslovi objavljeni od 2007. do 2011. godine) autora Vinka Juzbašića (str. 161.-171.) koja broji više od 200 naslova, mahom manjih obavijesti, osvrti i prikaza

objavljenih u *Glasi Koncila* i drugim listovima, ali također i većih časopisnih priloga. Naposljetku, ali ne i najmanje važno, knjiga *Bošnjačani u Prvome svjetskom ratu* i u vizualnom je pogledu veoma bogata i zanimljiva, budući da je autor uvrstio stotinjak različitih ilustracija (razglednice, dopisnice, fotografije, dokumenti...), što je tek polovica od onoga što je tijekom istraživanja i pripreme knjige prikupio.

Vinko Juzbašić je svoju najnoviju knjigu posvetio “Poginulim, umrlim i nestalim Bošnjačanima u Prvome svjetskom ratu”, čemu je dodao i sljedeću napomenu: “Kad već nemaju zajedničkoga spomenika neka im i ova knjiga bude trajna uspomena!” Držim da nije pretjerano reći kako je autor uspio u svojoj namjeri te podigao dostojan spomenik, ri-jedak u domaćim okvirima čak i kada su posrijedi mnogo veća mjesta.

Branko Ostajmer

Daniel ZEC: *Josip Leović (1885. – 1963.): osječki slikar, grafičar i kipar* (Osijek: Galerija likovnih umjetnosti, 2013.). 307 str. ISBN 978-953-6695-80-5.

Monografija *Josip Leović (1885. – 1963.) osječki slikar, grafičar i kipar* objavljena je u nakladi Galerije likovnih umjetnosti u Osijeku i predstavljena u sklopu postavljene istoimene izložbe u veljači 2014. godine. Autor mr. sc. Daniel Zec napisao ju je na temelju proširivanja i dopunjavanja svog magistarskog rada i u njoj obradio opus osječkog slikara, kipara, grafičara Josipa Leovića iz razdoblja između dva svjetska rata. Knjiga je podijeljena na sljedeća poglavlja: *O Leoviću do*

danas (11 – 14), *Biografija* (17 – 31), *Pod mecenatom Rudolfa Povischila* (33 – 49), *Izložbe i likovna kritika* (51 – 87), *Leović – restaurator* (89 – 90), *Stilsko – tematski slojevi* (93 – 119), *Grafička dionica* (121 – 131), *Slikarstvo i skulptura austrijskog simbolizma u kolekciji Rudolfa Povischila* (133 – 173), *Josip Leović i simbolizam* (175 – 251), *Quo vadis?* (253 – 275), *Zaključne opaske i valorizacijske dvojbe* (277 – 280). Pri tome je autor u uvodnim poglavljima sintetizirao dosadašnja saznanja o Leoviću, dao osnovne podatke o njegovu životu i školovanju, postavljajući paralelno Leovićevu stvaralaštvo u kontekst događanja, kako u europskoj i hrvatskoj umjetnosti toga vremena, tako i u odnosu na ostala zbivanja na likovnoj, kulturnoj i gospodarskoj sceni u Osijeku.

Najveći, temeljni, dio monografije čine poglavlja koja opisuju Leovićeve radove koje je stvorio za svog mecenu Rudolfa Povischila, osječkog industrijalca, tj. vlasnika Tvornice namještaja u Osijeku. U tom dijelu monografije mr. Zec je do u detalje istražio odnos umjetnika i mecene, značajno proširivši znanja o ovoj izuzetno zanimljivoj i osebujnoj epizodi povijesti umjetnosti između dva svjetska rata u Osijeku. Veliku pozornost autor je usmjerio kontekstualiziranju Leovićeva opusa unutar (srednjo)europskog simbolizma, stila prema kojemu je Povischil imao osobitu sklonost, što se vidi i iz djela mnogih istaknutih europskih simbolističkih slikara toga vremena (Karl Wilhelm Diefenbach, Ernst Stöhr, Albin Egger-Lienz, Friedrich Gornik, Wilhelm Dachauer), koje je Povischil naručivao za svoju zbirku.

Za ovu monografiju značajno je to što je mr. sc. Daniel Zec obradio kiparski segment Leovićeva opusa, koji je do ovog njegovog istraživanja bio gotovo potpuno nepoznat. Naime, Leović je za Povischila izradio niz vrtnih skulptura koje su se nalazile na prostranom Povischilovom imanju oko vile Ankin Dvor, smještene na

pustari južno od Osijeka. Tu je prevladavala okultna i mistična plastika, ženski i muški aktovi, skulpture dječaka s ribom, zmajevi, lavovi, patuljci i žabe, izvedeni mahom od betona. Osim vrtnih skulptura, ikonološki zanimljivih, Leović je za svoga mecenu izradio i niz drugih radova: njegov portret, skulpturu *Radnika* te alegoriju *Žalosti*. Nadalje, uz ove skulpture autor posebno detaljno obrađuje Leovićev rad u poglavlju koje je naslovio *Quo vadis*; opus koji je nastao pod utjecajem istoimenoga romana Henryka Sienkiewicza, oslanjajući se na književni predložak, kao i mogući utjecaj suvremene kinematografije (filma *Quo vadis* iz 1924.).

Manja poglavlja u knjizi posvećena su Leovićevim restauratorskim radovima, izložbama na kojima je sudjelovao, percepciji kod likovne kritike te grafičkoj dionici njegova opusa.

U monografiji se autor služi terminima uobičajenim u povijesti umjetnosti. Iako je knjiga namijenjena ponajprije povjesničarima umjetnosti i povjesničarima, prihvatljiva je i zanimljiva, zasigurno, i onima koji se zanimaju za kulturnu povijest ponajprije Osijeka, no i drugih dijelova Hrvatske u međuratnom razdoblju, tj. prvoj polovici i sredinom 20. stoljeća.

Zlata Živaković-Kerže

Peđa RADOSAVLJEVIĆ: *Odnosi između Jugoslavije i Svete Stolice 1963-1978*. (Beograd: Službeni glasnik, 2012.). 220 str. ISBN 978-86-519-1233-0.

U okviru Pravne biblioteke beogradskog Službenog glasnika, 2012.

pojavi se studija novinara i publicista Peđe Radosavljevića *Odnosi između Jugoslavije i Svete Stolice 1963 – 1978. Prilog za istoriografiju diplomatsko-verskih nastojanja Vatikana na Balkanu i u Srednjoj Evropi*. Iako, prema podacima dostupnim u bilješki o autoru na kraju knjige (“O autoru”), autor nema formalnog obrazovanja iz područja povijesne znanosti, već je na prvi pogled vidljivo da je u svojoj studiji primijenio znanstvenu aparaturu, uobičajenu za historiografske studije. Struktura rada tako uključuje svojevrsni predgovor (“Reč unapred”), “Uvod” u kojem se daje teorijsko-metodološki okvir te povijesno-politički kontekst, dva središnja tematska poglavlja (“Diplomatija kao alternativa političkom i istorijskom determinizmu” i “Razvoj odnosa između SFRJ i Svete Stolice posle potpisivanja Protokola”), “Zaključak”, određenu dopunu (“Appendix”), popis korištenih izvora i literature (“Izvori i literatura”) te kazalo osobnih imena (“Registar ličnih imena”). Također, čitav tekst popraćen je citiranjem izvora i literature te bilješkama i objašnjenjima u fusnotama. Ipak, izostale su stručne recenzije koje bi Radosavljevićevoj studiji dale dodatnu znanstvenu utemeljenost, no zato je u knjigu uvršten pogovor dr. Darka Tanaskovića (“Pogovor”), sveučilišnoga profesora koji se bavi orijentalistikom i bivšega izvanrednog i opunomoćenog veleposlanika Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) pri Svetoj Stolici 2002. – 2008.

U svojevrsnom predgovoru (“Reč unapred”), s podnaslovom “Katolički internacionalizam: između religije i politike”, autor na početku daje pregled korištenih arhivskih izvora i literature, odnosno dosadašnjih historiografskih i publicističkih studija o crkveno-državnim odnosima između Svete Stolice i Jugoslavije u drugoj polovici 20. st. na srpskom i hrvatskom jeziku. Radosavljević

dalje nastavlja raščlanjujući svoj odnos prema izvornoj građi i njezinu interpretaciju, uzimajući u obzir nepotpunost istraživanja kao objektivan nedostatak svoje studije, u prvom redu zbog nedostupnosti određenih crkvenih arhiva. Međutim, neovisno o mogućnosti pristupa crkvenim arhivima, autor je mogao konzultirati arhivsku građu republičkih komisija za vjerske poslove, barem onih koje se tiču Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, no čini se da je smatrao dovoljnim analizirati građu Savezne komisije za verske poslove iz Arhiva Jugoslavije u Beogradu, uz vatikanski fond Arhiva Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Radosavljević je posebnu pažnju poklonio kraćem povijesnom pregledu i analizi same prirode vatikanske diplomacije, naglašavajući kako se pritom trudio izbjeći tradicionalni antagonizam prema Katoličkoj crkvi i Svetoj Stolici koji vlada u Srbiji, pokušavajući se iznutra upoznati s katoličkom duhovnošću i njezinim unutarnjim ustrojstvom, kroz referentnu literaturu i privatne razgovore s katoličkim svećenicima, redovnicima i misionarima.

U uvodnom dijelu (“Uvod”) autor kontekstualizira problematiku koju obrađuje, dajući povijesni osvrt na međunarodne odnose između Svete Stolice i južnoslavenskih naroda, u prvom redu Srba i Hrvata, počevši s prekidom diplomatskih odnosa između Svete Stolice i Jugoslavije 1952. kao početnom referentnom točkom. Radosavljević zatim ulazi dublje u prošlost, predstavljajući odnose Svete Stolice sa srednjovjekovnom srpskom i hrvatskom državom, a zatim se koncentrira na odnose između Svete Stolice i višenacionalnih južnoslavenskih državnih zajednica u 20. st., završavajući s padom Berlinskog zida 1989., kao krajnjom referentnom točkom koja zatvara poglavlje specifičnih međunarodnih odnosa između Svete Stolice i europskih država Istočnoga bloka.

Prvi dio Radosavljevićeve studije zauzima poglavlje "Diplomatija kao alternativa političkom i istorijskom determinizmu". Ondje autor u prvom redu analizira diplomatske inicijative i nastojanja obiju strana, jugoslavenske i vatikanske, spram pokušaja uspostave određenog *modus vivendi*, u kontekstu vatikanske istočne politike, posebno od početka 60-ih godina 20. st. Pritom posebnu pažnju posvećuje analizi kontakata između Agostina Casarolija, arhitekta vatikanske istočne politike, s jedne strane, te jugoslavenskih diplomatskih službenika (Mandić, Vejvoda, Dobrila, Ivičević) s druge strane, na temelju izvora iz Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Pregovore uglavnom prati kronološki, ističući uvjete i zahtjeve jedne i druge strane, prethodno ih kontekstualizirajući kroz opće karakteristike vatikanske diplomacije, pontifikata papa Ivana XXIII. i Pavla VI., Drugoga vatikanskog sabora i sl., završavajući poglavlje analizom okolnosti u trenutku potpisivanja Protokola 1966.

Međutim, pozivajući se na izvore, Radosavljević na nekim mjestima u tekstu ovog poglavlja griješi, preuzimajući određene podatke bez prethodne provjere njihove točnosti. Tako, primjerice, prema izvoru na koji se poziva na str. 40., stoji: „Na primer, primorsko-dalmatinski biskup Čekada, za razliku od svojih kolega Ujčića, Šepera i Bukatka, pripadao je tzv. izrazito reakcionarnom delu visokog klera.“ Ne ulazeći u ocjenu Čekadine pripadnosti „reakcionarnom“ dijelu visokog klera i varijabli na temelju kojih je donesena ta ocjena, svakako valja upozoriti na očito krivo tituliranje Smiljana Franje Čekade kao „primorsko-dalmatinskog“ biskupa. Naime, biskupija koja bi svojim nazivom odgovarala upotrijebljenom pridjevu ne postoji, niti je ikada postojala, dok je sam Čekada tijekom života obavljao dužnost biskupa u Skopskoj biskupiji (1940. – 1967.), nadbisku-

pa u Vrhbosanskoj nadbiskupiji (1970. – 1976.) te apostolskog upravitelja u Banjalučkoj biskupiji (1946. – 1951.), a u dalmatinskim (primorskim) biskupijama nikada nije obavljao biskupsku dužnost.

Drugo poglavlje, koje zauzima najveći opseg Radosavljevićeve studije, nosi naslov "Razvoj odnosa između SFRJ i Svete Stolice posle potpisivanja Protokola". U njemu autor nastavlja s analizom diplomatskih odnosa između Svete Stolice i Jugoslavije nakon potpisanog Protokola, posvećujući se portretiranju Vjekoslava Cvrlje, diplomatskog predstavnika Jugoslavije u Vatikanu, te Marija Cagne, vatikanskog pronuncija u Jugoslaviji. Cagninom portretu pritom posvećuje posebno potpoglavlje, dok se u nastavku koncentrira na razvoj diplomatskih odnosa i međusobne zamjerke koje su isticane pri diplomatskim susretima. Vatikanski predstavnici Jugoslaviji su pritom najčešće zamjerali odnos prema katoličkim odgojno-obrazovnim institucijama i uplitanje u njihov rad te nepovoljan odnos prema katoličkim medijima, dok je Jugoslavija Svetoj Stolici zamjerala nedovoljan angažman u marginalizaciji i izolaciji tzv. „neprijateljske svećeničke emigracije“, odnosno hrvatskih katoličkih svećenika koji su otvoreno kritizirali i napadali jugokomunistički režim (Draganović, Cecelja, Tomas, Zorić, Čović i dr.). Radosavljević poseban naglasak stavlja na posjet dekana kardinalskog zbora Eugènea Tisseranta Jugoslaviji te odnos hrvatskog klera i episkopata prema njemu. Autor se u zasebnom poglavlju trudi dati opću sliku strujanja i tendencija koje se javljaju unutar Katoličke crkve tijekom i nakon Drugoga vatikanskog sabora, uključujući tzv. *teologiju oslobođenja*. Nekoliko poglavlja posvetio je pripremi realizacije susreta između Josipa Broza Tita i pape Pavla VI., koji se zbio u Vatikanu 1971., te reakcijama na taj susret. Radosavljević poglavlje dovršava analizom novih

okolnosti u međunarodnoj politici i vati-kanskoj vanjskoj politici, do kojih dolazi 1978., s početkom pontifikata pape Ivana Pavla II.

Radosavljević i u ovom poglavlju radi određene pogreške, preuzimajući navode iz izvora, primjerice nepravilno navodeći imena i prezimena pojedinih hrvatskih svećenika („Frana Ladet“ umjesto Franjo Lodeta, str. 105.; „Dominik Šušnjar“ umjesto Dominik Šušnjara, str. 105.; „Vilim Cecelj“ umjesto Vilim Cecelja, str. 108.; „Ladetom“ umjesto Lodetom, str. 108.). Također, na str. 110. navodi se: „Dve godine posle potpisivanja Protokola, tj. 1968, pripadnici anti-jugoslovenske svešteničke emigracije u Rimu Krešimir Zorić (lateranski kanonik), Milan Simčić (referent u Kongregaciji za doktrinu vere) i Ivan Tomas (hrvatska redakcija Radio Vatikana), koji su ranije s Krunoslavom Draganovićem otvoreno delali protiv SFRJ, sada, doduše bez Draganovića, rade isto...“. Naime, netočan je podatak o Tomasovoj službi u hrvatskoj redakciji Radio Vatikana 1968., budući da je on tu službu bio prisiljen napustiti još 1962. Upitnim smatram i sadržaj izvora na koji se autor poziva u fusnoti na str. 158. – 159., navodeći prema fondu iz Arhiva Jugoslavije: „Biskup Franić je, prema Zoriću, bio otvoreni kolaborant s jugoslovenskim režimom, a katoličku štampu uspešno je kontrolisao Zlatko Frid (predsednik Komisije za verska pitanja SR Hrvatske), u čemu su mu pomagala četiri sveštenika, među kojima je bio i Tomislav Šagi-Bunić (dekan Bogoslovskog fakulteta u Zagrebu)“. Naime, znajući da je upravo splitski biskup Franić svojevremeno (1958.) unutar hrvatskog episkopata bio jedan od gorljivijih zagovornika Zorića na mjestu rektora Papinskog hrvatskog zavoda svetog Jeronima u Rimu, te da je održavao prisne kontakte s Fabijanom Verajom, jednim od svećenika koji je pripadao istome kurgu svećenika kao i Zorić (hrvatski sve-

ćenici oko Doma sv. Nikole Tavelića u Grottaferrati kraj Rima), teško je povjerovati u istinitost tih tvrdnji, bez dodatne potvrde koja bi se eventualno mogla naći u Zorićevoj ostavštini, u Arhivu Zavoda sv. Jeronima u Rimu.

Studija sadrži i autorov “Zaključak”, u kojem Radosavljević daje sintezu vlastitih analiza i interpretacija iz prethodnih dvaju poglavlja, te “Appendix” (“Katolicizam pred izazovom slobode i odgovornosti (od utopije ka stvarnosti)”) u kojem autor na široj osnovi razmatra suvremena gibanja i zbivanja unutar Katoličke crkve, smještajući ih u širi povijesno-politički i društveni kontekst. Na kraju, tu su popis izvora i literaure te periodike, zatim *Pogovor* Darka Tanaskovića, bilješka o autoru te kazalo osobnih imena

U svakom slučaju, može se reći da se radi o hvalevrijednom publicističkom doprinosu u istraživanju odnosa Katoličke crkve i Jugoslavije u drugoj polovici 20. st., koji ima gotovo sva obilježja znanstvene studije, osim stručnih recenzija. Kao primarni nedostatak Radosavljevićeve studije može se navesti jednostranost, odnosno oslanjanje na izvore iz jednog arhiva te pouzdanje u njihovu točnost, uz nedovoljnu kritičku analizu, što povremeno dovodi do određenih materijalnih pogrešaka, odnosno antropimskih („Ladet“), titularnih („primorsko-dalmatinski biskup Čekada“) i prostorno-vremenskih neusklađenosti („Ivan Tomas (hrvatska redakcija Radio Vatikana) 1968.“).

Naposljetku, očigledno je da autor u istraživanje nije krenuo s unaprijed stvorenim negativnom predodžbom o Katoličkoj crkvi i njezinoj povijesnoj ulozi, što svakako valja pozdraviti, jer su znanstvena istraživanja na temu Katoličke crkve u srpskoj historiografiji prethodno često bila proizvod refleksija povijesnih odnosa između srpskog pravoslavlja i

katoličanstva te ideološko-svjetonazorskih odrednica autora istraživanja, a to ovdje nije bio slučaj.

Domagoj Tomas

Davor MARIJAN: *Obrana i pad Vukovara* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.). 464 str. ISBN 978-953-7840-21-1.

Raznoliki tematski korpus publikacija posvećenih tijeku, okolnostima te posljedicama bitke za Vukovar 1991. odnedavno je postao bogatiji za još jedan naslov. Radi se o monografiji dr. Davora Marijana, priznatog istraživača ove tematike koji se hrvatskoj znanstvenoj i čitateljskoj zajednici odranije predstavio knjigom *Bitka za Vukovar* (2004.). O motivima koji su ga nagnali da se sedam godina kasnije ponovo posveti ovoj tematici, autor progovara u predgovoru. Iako je smatrao kako se ovom tematikom neće baviti u obimu ranije monografije, suđenja i presude Haškog tribunala su, makar historiografskoj zajednici, omogućile konkretnu korist u vidu nove neobjavljene dokumentacije, koja bi, u suprotnom slučaju, istraživačima idućih desetljeća ostala nedostupna. Kako se u ovom slučaju radi o dokumentaciji Jugoslavenske narodne armije (JNA) koja je korištena u sudskom predmetu Vukovarska bolnica, a čiji su dokumenti Marijanu bili tek fragmentarno dostupni pri pisanju *Bitke za Vukovar*, autor se osjetio pozvanim da na temelju nove dokumentacije proširi i dodatno potkrijepi svoje ranije iznešene teze, ali i ponudi odgovore na mnoga aktualna pitanja vezana uz ratnu kampanju JNA u Vukovaru. Među njima svakako dominiraju pitanja poput

onoga zašto snage JNA nisu zaobišle Vukovar te nastavile operativno djelovanje u dubini Hrvatske ili kakvo je bilo brojno stanje te koje su sve snage bile angažirane u grupacijama JNA u vukovarskoj kampanji (s posebnim osvrtom na snage Teritorijalne obrane Republike Srbije upotrijebljene u ratu protiv Hrvatske). Ništa manje bitna, prema priznanju autora, nije bila niti njegova osobna motivacija sazdana na činjenici da su godine njegovog istraživačkog rada na temama Domovinskog rata rezultirale i njegovim novim pogledima na ovu problematiku, kao i mnoštvo novih radova na temu vukovarske bitke. Nova monografija omogućila mu je i da ispravi ranije propuste i greške na koje su ga uputili dobronamjerni čitatelji *Bitke za Vukovar*, s ciljem da novu monografiju i konceptualno izmijeni u odnosu na raniji naslov. Time monografija *Obrana i pad Vukovara*, za razliku od prethodnog naslova, predstavlja kombinaciju kronološkog i tematskog niza, s težištem na zbivanjima na zapadnosrijemskom dijelu istočnohrvatskog bojišta (ranije je obuhvaćen veći prostor ovog bojišta).

Kroz ukupno 11 poglavlja autor nudi pregled najvažnijih političko-vojnih zbivanja na vukovarskom području, počevši od rekonstrukcije društvenopolitičkog stanja od kraja 80-ih godina 20. st., održavanja prvih demokratskih višestranačkih izbora 1990., postizborne društveno-političke te sigurnosne situacije (u razdoblju od svibnja 1990. do travnja 1991.), zatim, opis masakra hrvatskih redarstvenika u Borovu selu te nastajanja bojnog polja u ovom dijelu istočne Slavonije (u razdoblju od svibnja do kolovoza 1991.). Slijede opisi početka otvorenog rata, kojemu je prethodilo raspoređivanje dodatnih snaga JNA iz susjedne Srbije na širem istočnoslavonskom području, te početak i propast njezine napadne operacije (strategijske ofenzive) u istočnoj Hrvatskoj, uz doda-

tak prikaza hrvatskih priprema za obranu, s izdvojenim osvrtom na organizacijske probleme proistekle iz koncepta izvođenja odsudne obrane. Najveći dio sadržaja monografije odnosi se na opis tijekom vukovarske operacije, kojemu je prethodio prelazak JNA na reducirani plan napadne operacije, počevši od presijecanja prometnice Vinkovci – Vukovar, borbi za Nuštar i Marince, okupacije iločkog džepa, osnivanja i organiziranja Operativne grupe Vukovar, Vinkovci i Županja te dva pokušaja deblokade Vukovara. K tome, opisu je pridodan i tijek borbi za grad Vukovar, pad obrane i protjerivanje njegovog nesrpskog stanovništva, uz dodatak prikaza tada aktualnih dilema koje su glede Vukovara postojale u tadašnjem hrvatskom političkom vrhu. Bitan doprinos ukupnom sadržaju kao i vrijedan prilog za razumijevanje autorovih zaključaka sadržan je u poglavlju posvećenom prilikama na čitavom hrvatskom ratištu za vrijeme trajanja vukovarske bitke, koje nastavlja jedinstveni dodatak kronologije „nerazumijevanja“ koja je postojala na relaciji „grad - država“, a koja je uz medijsku potporu rezultirala danas općeraširenom pa i prihvaćenom tezom kako je Vukovar „izdani grad“. Svakako, ova medijska potpora je istovremeno znatno uvjetovala i pretvaranje Vukovara u neosporni simbol čitavog Domovinskog rata. U ovom dijelu autor donosi i analizu gubitaka zaraćenih strana i odbacuje dosadašnje tvrdnje jednog dijela hrvatskih povjesničara i publicista kako su gubici agresora premašivali 8000 (ili 14000 i više) smrtno stradalih vojnika. Također, pridodaje i osvrt na tijek suđenja te izrečene kazne za počinjene zločine (slučaj Vukovarska bolnica). Napose vrijedan dio knjige predstavlja autorova analiza iskustava i pouka koje su proistekle iz vukovarske bitke, a gdje analizira Vukovar na razmeđu strategije i taktike te ocjenjuje sustav zapovijedanja, uporabu snaga, moral i bojnu spremnost zaraćenih strana, rad obavještajnih struk-

tura te bojnu uporabu važnijih rodova i službi. Monografija završava autorovom digresijom o 124. i 204. brigadi, gdje pojašnjava pozadinu danas općeprihvaćenog numeričkog naziva 204., umjesto 124. brigade Hrvatske vojske.

Među najvažnijim tezama koje autor obrazlaže kroz poglavlja te u zaključku, vrijedi istaknuti sljedeće. Drži kako bitka za Vukovar predstavlja važan događaj Domovinskog rata te tragično iskustvo propasti jugoslavenske ideje, kao i svojevrsan pokazatelj kako je u zadanom vremenu većini Srba u Hrvatskoj bila neprihvatljiva ideja o samostalnoj hrvatskoj državi. Dokaz tomu su razmjeri razaranja ovoga grada kao i brutalno etničko čišćenje nesrpskog stanovništva na okupiranom području. U analizi vojnih aspekata, drži kako obrana grada predstavlja rijedak fenomen i u svjetskim razmjerima, no, kako je njegova dugotrajna obrana tek na prvi pogled teško shvatljiva. Ponajprije, polazi od činjenice kako je odluka o osvajanju Vukovara stupila na snagu tek nakon propasti napadne operacije JNA u drugoj polovici rujna 1991. i to uslijed neuspjeha mobilizacije, nakon čega je ovom gradu posvećen nerazmjern značaj s obzirom na njegov zemljopisni i vojni značaj. Sustavne borbe za grad otpočele su krajem kolovoza te su eskalirale tijekom rujna, a prilikom kojih su snage JNA (ekvivalenta dvije mehanizirane brigade) ispoljile niz slabosti te nisu uspjele zauzeti grad koji je u tom trenutku branila pješačka skupina jačine lake brigade. Ukoliko se tome pripoda i nepovoljni zemljopisni položaj branitelja, nepovoljan nacionalni sastav gradskog stanovništva te okolnih naselja, teoretske šanse za uspješnu obranu bile su minimalne. Tim više, budući da su slabo naoružane i tehnički inferiornije braniteljske snage pokazale mnogo veću sposobnost u obrani negoli napadima, koji su od 1. listopada postali jedina šansa za deblokadu opkoljenog

grada. Uz manjkave obavještajne podatke hrvatske strane o brojnosti snaga JNA, bojni potencijal Hrvatske vojske u tom razdoblju nije omogućavao deblokadu opkoljenog grada kroz područje na kome su se koncentrirale najmanje četiri brigade JNA. Htijenje hrvatskog političko-vojnog vrha da se pomogne Vukovaru pri tome uopće nije bilo upitno jer su angažirane sve postrojbe koje su tada mogle biti raspoređene na istočno-slavonskoj bojišnici, uz slanje ogromnih količina streljiva za Vinkovce i Vukovar, a koje su premašivale količine poslana na druga hrvatska ratišta. Marijan posebno ističe ulogu medija. Drži kako je izgradnja posebnog statusa Vukovara od strane medija započela i prije njegovog pada, a što mu je, na osnovi pretpostavki, ubrzo omogućilo promociju mjesta koje je stvorilo hrvatsku državu, a koje je kao nagradu za svoj doprinos bilo izdano. Dakako, ključno mjesto među ovim pretpostavkama dobila je i tvrdnja kako je Vukovar omogućio Hrvatskoj i njezinoj vojsci vrijeme za organizaciju i učvršćivanje obrane te daljnje naoružavanje. Upravo u dokumentaciji kako hrvatske provenijencije, tako i one od strane JNA, Marijan pronalazi argumente kako Vukovar nije bio točka na kojoj je stvorena Hrvatska, kao niti mjesto (kako to često tvrdi srbijanska strana) gdje je JNA porazila glavninu Hrvatske vojske, kao što tu nije niti „slomljena kičma“ JNA. Zastavljanje glavnine okupatorske vojske na dostignutim linijama bio je rezultat ranijeg reduciranja ratnog plana, kojim je JNA upotrijebljena za osvajanje dijela teritorija („srpskog etničkog prostora“) koji bi bio pridodan krnjoj Jugoslaviji, dok se od dubokog i brzog prodora u dubinu odustalo zbog spleta okolnosti, kako političke, tako i vojne naravi. Među potonjima svakako je dominirala nesposobnost armijskog zapovjednog kadra te neučinkovitost uporabe snaga JNA sukladno njezinim doktrinarnim konceptima. U svojemu ratu protiv Hrvatske

JNA nije iskoristila niz prednosti, među kojima je bila i činjenica kako je, za razliku od hrvatske strane, bila pripremana za rat, pri čemu je u konačnici ostvarila „nedovoljni minimum“. S druge strane, Hrvatska vojska je daleko više iskoristila svoj skromni potencijal, kako ljudski, tako i materijalni, učinivši ga dostatnim za vođenje uspješne obrane. Dokaz tome su i drugi neuspješni napadi snaga JNA na ostale hrvatske gradove u razdoblju trajanja vukovarske bitke. Marijan odbacuje tezu o „dobivenom vremenu“ koje je Vukovar izborio za Hrvatsku ocjenom kako je u isto vrijeme postojao niz strateški važnijih urbanih naselja neposredno ugroženih od strane JNA i srpskih pobunjenika, poput Nove Gradiške, Zadra, Pakraca, Vinkovaca, Siska, Osijeka, Gospića i Karlovca. Vukovar je u sustavu obrane istočnoslavonskog područja predstavljao jednu taktičku točku obrane široke istočnoslavonske bojišnice. Odbacuje i tezu o umiješanosti vrha hrvatske države (prvog predsjednika Franje Tuđmana) u navodnu odluku da se Vukovar prepusti padu poradi ubiranja simpatija međunarodne zajednice za priznanje hrvatske države jer objavljena dokumentacija iz ureda predsjednika ne nudi niti jedan dokaz u prilog ovoj tvrdnji. Stoga ju Marijan pripisuje tek raširenoj pojavi pojednostavljivanja mnogo kompliciranije realnosti od strane suvremenika i dijela novinstva sklonog spekuliranju. Svakako, treba napomenuti kako Marijan ne pobija, već napose ističe psihološku snagu Vukovara, koji je kao simbol Domovinskog rata i nakon 20 godina ostao gotovo jednako intenzivan, pri čemu zaključuje da i „duhovni simboli u ratu čimbenici su pobjede“.

Monografija *Obrana i pad Vukovara* potvrda je iznimne upućenosti njezinog autora u tijek i značaj bitke za Vukovar, a donosi i niz noviteta iz najnovije arhivske dokumentacije njezinih sudionika. Kao takva, predstavlja prvorazredno znan-

stveno djelo predviđeno kako za znanstveno-stručnu zajednicu, tako i najšire čitateljske krugove, a napose za sve poštovatelje Vukovara 1991. kao nezaobilazne epizode Domovinskog rata.

Mladen Barać

Dejan A. MILIĆ: *Noć duga godinu dana: vinkovački ratni igrokaz 1990-1991.* (Beograd: Pravni fakultet Univerziteta, Centar za izdavaštvo i informisanje - Dosije studio, 2009.). 330 str. ISBN 978-86-7630-205-5.

Knjiga s naslovom *Noć duga godinu dana* i podnaslovom *Vinkovački ratni igrokaz 1990-1991.* dnevnik je jednog običnog vojnika JNA, koji iz Pirota u istočnoj Srbiji kao devetnaestogodišnjak dolazi služiti svoj vojnički rok u Vinkovce u rujnu 1990. godine, nakon demokratskih izbora i previranja u još živućoj Jugoslaviji. Dolaskom na vinkovački kolodvor primjećuje da vijori samo hrvatska zastava sa šahovnicom. Taksist je prebojao zvijezdu petokraku na tablica-ma svoga automobila, ali u vinkovačkoj pošti još visi slika Josipa Broza. U vojarni ih dočekuje jugoslavenska zastava s petokrakom i natpisom „Dobro nam došli, drugovi mladi vojnici“ na latinici. Što se događalo u vojarni i kako je tekao život - nije samo puko zapisivanje, obična kronika, nego i vrijedno literarno-dokumentarističko štivo. Na kraju predgovora recenzent Jovica Trkulja kaže da je autor ostavio vjerodostojan biljeg o počecima jugoslavenske ratne tragedije.

Knjiga je podijeljena u tri dijela: *Sumrak* (13-108), *Veče* (109-184), *Noć* (185-316) s dodanim epilogom *Privid*

jutra (317-327). Dnevnička pisanja počinju od 18. rujna 1990. kad autor dolazi u Vinkovce i traju do 16. rujna 1991. i povratka u rodni Piroto. U epilogu *Privid jutra* opisuje dane studiranja u Beogradu i bježanje od JNA koja traži od njega da brani Vukovar.

Moto ove dnevničko-dokumentarističke knjige su misli Meše Selimovića: „Lakše je nagovoriti ljude na zlo i mržnju nego na dobro i ljubav“.

Sredina siječnja 1991. bila je u Vinkovcima smrtno hladna, a stražarilo se svakih dva sata. Iza ponoći 15. siječnja 1991. „Amerikanci i njihovi saveznici napali su Irak, a mi, u pauzi stražarenja, sa uživanjem gledali taj morbidni televizijski spektakl, ipak je bila kudikamo nezanimljivija u odnosu na onu koja je usledila samo sedam dana kasnije.“ (95).

Autor je one noći (29. siječnja 1991.) kad je prikazan film o Martinu Špegelju bio na straži i na omotu od čokolade upisivao urezane poruke na stražarskom mjestu, izdvojio je:

- *Janko Senđer iz Petrovaca. Bio sam u ropstvu u Njemačkoj od 1. IV 1941. do 29. IV 1942. Stupio sam u hrvatsku vojsku 26. VI 1942. Na neodređeno vrijeme.*

- *Domobran Andrija Žigić, Bošnjaci, 15. satnija, 6. pukovnija. Bio na straži 21. XII 1941. UBILI GA. (Riječi ubili ga netko je naknadno dopisao velikim slovima.)*

- *Ivan Lencinger bio na straži 29. I 1972.*

Kad je Ivan Lencinger bio na straži, rodio se autor Dejan Milić, a 19 godina kasnije stražario je i zapisao u pismu jednom prijatelju „Ova zemlja putuje u rat.“ Bili su dani kad je istekao produženi rok za vraćanje oružja 23. siječnja 1991., a u vojarni su se okupili svi zapovjednici, straže su se udvostručile „svi pod punom

ratnom spremom. Pune se topovi ...“ Zapovjednik puka na sebe navlači zaštitno odijelo. Ipak dolazi do dogovora i izbjegnuta je rat.

Nakon petnaestak dana provedenih u Sarajevu zbog operacije vojnik Dejan Milić se opet nevoljko vraća u Vinkovce koji su bili „nagrđeni“ vrećama piješke složenim u mitraljeska gnijezda. Autor primjećuje puno rezervista hrvatske policije „do zuba naoružani i besni, ali i prilično zburnjeni. Šahovnice mi tada nisu smetale...“ Nova klasa vojnika došla je u ožujku 1991. iz svih dijelova Jugoslavije, iz Slovenije ne dolazi nitko. Autor radi na prijavnici i ima uvid u sve podatke. Primjećuje da je od devedesetak „regruta“ dvadesetak Hrvata od kojih polovica nesposobna ili ograničeno sposobna. „Stekao sam utisak da je u Vinkovce došao samo onaj ko nije imao makar kakav način da služenje vojske izbegne.“ U autorovu postroju dolazi trinaest vojnika, „četiri Albanca, četiri Hrvata, trojica Srba, jedan Musliman, i jedan Rom“, a nakon dva tjedna dogodio se krvavi Uskrs na Plitvicama i tada su i „ne zakleti“ vojnici dobili streljivo. Nitko od vojnika nije bio naivan da rata neće biti. Vojni vrh „dozvolio je vojnicima da uz sebe imaju civilno odelo i da kao civili izlaze u grad“. Autor ovo ironično naziva trendom liberalizacije vojske, kako bi se lakše „saživili sa neprijateljski raspoloženim domorocima u Sloveniji, Hrvatskoj i delovima Bosne“. Nakon nekoliko dana (6. travnja 1991.) mladi vojnici JNA položili su „zakletvu Domovini u rasulu“. Vojnik Dejan Milić otišao je u rodni Piroć na nekoliko dana odmora, a već 16. travnja vraća se kao civil sa sportskom torbom o ramenu i molitvenikom Majke Božje koji mu je darovao pirotski svećenik. Vlakom „Antun Gustav Matoš“ dolazi u Vinkovce, da bi, vidjevši hrvatsku zastavu na željezničkoj postaji Tovarnik, shvatio da je „okupator“ u tuđoj zemlji. Na staničnoj zgradi

Mirkovci – Vrapčana vijorila se srpska trobojnica. Bila je to ‘slobodna srpska teritorija’, plod prkosa ljudi koji nisu znali što ih čeka“. U Vinkovcima je bilo puno policije i naoružanih civila, a na mostu preko Bosute bili su postavljeni ježevi. Išao je pješke, a „u susret mi je išao dekor nadolazećeg rata“.

Do 2. svibnja 1991. bilo je mirno u vinkovačkoj ‘vojarni’, kako i napisao autor, a onda u fusnoti objašnjava da to znači kasarna. Dok je bilo mirno u vojarnu su dolazili „samoorganizirani matorci, komunisti, penzionisani oficiri JNA ili lokalne zamlate, naivno zaljubljeni u odlazeći sistem, donosili su poverljive podatke ... za odbranu Jugoslavije“. Ubrzo su postali dosadni pa su neke kao Matu Grigića morali istjerati iz vojarnice. Dolazak Drage Ereša, HDZ-ova zastupnika u Saboru, na razgovor sa zapovjednikom vojarnice, opisao je detaljno. Zanimljiv dijalog i razmišljanje mladog vojnika u dane kad je „dr. Borisav Jović jednog dana dao ostavku na mesto predsjednika Predsedništva SFRJ iz principa. Sutradan je ostavku povukao, opet iz principa“. O Dragi Erešu kaže da je veliki lovan, vlasnik kožare u selu Cerić, krupni bradati delija, skockan u skupu garderobu. Naređeno im je da paze na „opasnog“ ustašu, a „ja sam pak stekao utisak da nije vatreni ‘domoljub’, nego je u HDZ ušao iz računa“. Drago Ereš je poznao zapovjednika vojarnice pa je dolazio razgovarati, a kasnije i pregovarati o mirnoj predaji vojarnice. Vojarnu su „obilazile prijateljice, lake vinkovačke devojčice, željne dobrog druženja. Bilo je to za vojsku pred rat.“

I počeo je rat, bitkom u Borovu Selu, kad su ubijeni hrvatski redarstvenici. U dnevnik je rukom napisao kako je doživio sve te dane u vinkovačkoj vojarni. Ukratko: Hrvatska policija je došla u Borovo Selo da skinu srpsku i jugoslavensku zastavu i stavi hrvatsku. Nisu se vratili u Vukovar pa je u Borovo Selo

upućena „jača patrola redarstvenika“. Ondje je „Drugoga maja 1991. u 12.00 h ‘europski’ otpočeo je organizovani napad hrvatskih redarstvenika iz Vukovara, Vinkovaca i Osijeka...“ Dočekao ih je „nenaoružan i na brzinu za odbranu okupljen srpski narod“, kako je izvještala Radio televizija Beograd. „Odbranu Borova Sela držao je srpski dobrovoljački odred Dušan Silni nekog kafedije Mirka Jovića iz Rume, a napao je „nekadašnji vinkovački poštara Josip Đaja, šef vinkovačke policije.“ Ovo razmišljanje vojnika zapisao je u dnevnik, a kroz komentar puno godina kasnije postalo mu je sve jasno: „Sad mi je belodano jasno da jedan kafedija i jedan poštara ne mogu sami započeti nikakav sukob ni u najzabačenijoj planinskoj krčmi. Onako kako je hrvatski ministar Boljkovac naredio Đaji da napadne, prenoseći mu pozdrave vrhovnika Tuđmana, tako je srpski ministar policije Sokolović sa bukljijom ispratio dobrovoljce preko Dunava ... U toj bezumnoj partiji šaha i ja sam bio pion. Na svu sreću, nepojeden.“

Kad se saznalo za pogibiju hrvatskih redarstvenika građani Vinkovaca su spontano ustali i gradom razbijali izloge „srpskih prodavaonica i prozore na kućama vinkovačkih Srba“. Opljačkali su prodavaonicu „Prvi maj“ iz Pirota, odakle je autor rodom. Autor je i sam prokomentirao to što je napisao u dnevnik: „Pošteno, gužva ispred kasarne nije bila ni nalik hororu iz mog dnevnika. Čak je i rulja na ulici bila kako-tako korektna prema nama.“ Autoru se činilo da su građani bili zahvalni vojnicima JNA koji su spasili opkoljene hrvatske policajce.

Vinkovačku vojarnu je od „rulje“ čuvalo dvadesetak redarstvenika pod punom ratnom spremom. Već 4. svibnja 1991. u vojarnu dolazi Drago Josipović, viši policijski inspektor u Policijskoj upravi Vinkovci, i donosi pištolje koje je policija oduzela od starješina JNA i vojnih osoba da ih preda dežurnom, na te-

melju dogovora o suradnji između JNA i policije. Suradnja policije i vojske ogleđa se i u davanju manevarskih metaka za počasnu paljbu na pogrebu ubijenih hrvatskih redarstvenika u Borovu Selu. Da ovo nije zabilježio vojnik na prijavnici vinkovačke vojarne, vjerujem da se ne bi našlo ni u kojem dokumentu.

Nakon pogibije vojnika na prijavnici u splitskoj vojarni JNA, u Vinkovce dolazi iz Novog Sada cijeli oklopni bataljun pod zapovijedanjem majora Tomislava Ilića. „Od 7. maja garnizon je postao tesan za toliku vojsku. Iz Novog Sada nisu došli samo kadrovcu nego i rezervisti, sve neke čikice, debeljuce sa pristojnim trbuščićima ... Ostavili porodice i pošli ‘nikuda’ ...“.

Dani u svibnju tekli su mirno. Referendum Srba u „SAO Krajini“ o izdvajanju iz Hrvatske prolazio je bez incidenta. Iz vojarne je nehotice ispaljen rafal na jednu kuću, u kojoj je slučajno živio hrvatski policajac. Sve je izglađeno, unatoč „prosvjednom skupu“, kako napisao autor.

Farsu oko sprečavanja Stipe Mesića da bude predsjednik SFRJ u redovnoj godišnjoj rotaciji gorko je prokomentirao u dnevniku za 15. svibnja 1991: „O, kako sam tada mrzeo Boru Jovića i društvo, što su nasumce trošili našu mladost kao sitniš.“ Nakon što je Stipe Mesić izabran za predsjednika, u vojarni je živnulo, moglo se izlaziti u grad, a časnici su odlazili kućama. Koliko je lipanj 1991. bio miran govori i činjenica da je JNA organizirala miting naoružanja u vojarni za vinkovačku školsku djecu i mladež, koji je bio dobro posjećen. „To što smo, osim školaraca i njihovih profesora ugostili i dosta uhoda, nikome nije smetalo.“ Nikomu nije bilo do rata. Dvadesetak rezervista izašlo je iz vojarne u obližnje kafiće te pilo i pjevalo s hrvatskim civilima i policajcima. Zapovjednicima to nije bilo drago, ali ništa nisu mogli nego su prešutjeli njihov mirni povratak u vojarnu.

Već u lipnju 1991. počelo je dezertiranje. „Sezonu su otvorili Slovenci, vodnik Marko Javornik. Sa sobom je pričalo se poneo i koordinate koje su naši napravili za ciljeve u Vinkovcima i predao ih Hrvatima.“ Dezertirali su i vojnici Hrvati pa i poneki Srbi.

„Početkom juna pod maskom pensionisanja i redovnog premeštaja (na nepostojeće i beznačajne dužnosti) počela je čistka oficira Hrvata iz JNA ... Prvi je zbog veza s HDZ-om pao Ivan Čačić raniji bezbednjak ... postavljen je za načelnika nepostojećeg kluba vojničkog kluba LAP, da sačeka penziju.“ Zastavnik Ivan Čačić ubrzo je dezertirao i priključio se hrvatskoj vojsci u nastajanju. U mirovinu su otjerali i Đuru Čopčića, za kojega autor kaže da je bio tih, smiren i ućtiv. Dobro da je otišao jer brat mu je bio zapovjednik jedne postrojbe ZNG-a iz Vinkovaca koja je osvajala vojarnu.

Nekoliko dana poslije smotre Zbora narodne garde u Zagrebu, „Slobodan Milošević je negdje u njivama zapadne Bačke, uz sam Dunav, izvršio smotru brigade srpskih teritorijalaca, mobilisanih vojvođanskih paora u jeku poljoprivrednih radova“. Autor će osamnaestak godina kasnije konstatirati: „Tuđmanova teatralnost nije bila uzaludna ...“, ali su u Miloševiću „džabe videli Tita“.

Napad hrvatskih gardista na Mirkovce počeo je 17. srpnja 1991. Bitka je trajala cijeli dan. „Minobacačka priprema Hrvata trajala je četrdeset pet minuta. Ratovali su školski. Potom je na Mirkovce krenula pešadija ... Njihovi zapovednici su ih u napad vodili razvijene u strelce preko slavonske ravnice.“ Iz Mirkovaca je odgovoreno po samom centru Vinkovaca. „Goloruki“ srpski narod odnekud je nabavio minobacače. Bili su dobro ukopani. Autor vjeruje da su im iz vojarnje javili točno vrijeme napada. Hrvatski gubici su službeno bili 12 mrtvih i 22 ranjena. A koliko je bilo na dru-

goj strani, nije objavljeno. Vojnici iz vojarnje u Vinkovcima otišli su u Mirkovce na radni zadatak, bili su grobari. Skupili su mrtve i dovezli u Vinkovce. U vojarnu dolaze roditelji po svoju djecu vojnike JNA iz svih krajeva države koja više ne postoji. Neki se pokušavaju izvući uz nekoliko piva koje donose vojnicima na prijavnici, a neki hrabro bježe preko ograde koje se sve manje čuvaju.

„Hrvati su po ko zna koji put pokazali da za uspješno dobivanje rata najpotrebnije dobiti ga medijski“. Ovako je autor napisao nakon uvjerenja da su Hrvati palili gume i dinamitom stvarali eksploziju na novom mostu preko Bosuta kao posljedicu nalijetanja aviona JNA koji nisu pucali.

Kad opisuje časnike JNA i drugo osoblje onda to čini precizno, jasno i čak navodi gdje sada živi. Za vodnika Dejana Licnera kaže kako je „Beograđanin, po ocu vojvođanski Švaba, od predaka koji su primili pravoslavlje a zadržali prezime. Po majci, Srbijanac iz okoline Čuprije“, završio je zrakoplovnu školu, nije se grebao za činove, bio je profesionalac. Bio je oženjen za kćerku viđenijeg osječkog ginekologa, doktora Ilića. U kolovozu 1991. žena mu je bila pred porođajem, molio je da mu JNA spasi suprugu iz „Osijeka koji je goreo“, dezertirao je iz Vinkovaca početkom rujna 1991. Autor je saznao da je sretan otac jednog ženskog djeteta i da s obitelji živi u Osijeku. Tko su bili ostali pretpostavljeni? Kapetan Mago Bela, Mađar, prešao na hrvatsku stranu, vratio se u Vinkovce i tamo živi. Potporučnik Slobodan Krstić predao se hrvatskoj vojsci i „napravio porodičnu tragediju, kad je čula za postupak svoga sina, majka mu je istog momenta umrla, ne razumem iako verujem da se na taj korak odlučio zbog žene Hrvatice“. Major Ferid Tabaković, Musliman, pisao ćirilicom, povukao se s vojskom u Srbiju, a poslije priključio Armiji BiH. Potporučnik Saša Mlade-

nov, ranjen u Vinkovcima, nije napustio JNA, na što ga je savjetovao autor, nakon teškog ranjavanja u trbuh, jedva je hodao ali su ga proglasili sposobnim; otišao je u BiH i kod Modriče je 1992. ubijen u borbama. Sanitetski kapetan Miloš Tatić organizirao sanitet u vojarni za vrijeme borbe zajedno, požrtvovano brinuo o ranjenicima. Stariji vodnik Skender Tahiri, Albanac, pijanica, pobjegao. Sanitetski zastavnik Stjepan Koledić, Hrvat, skinuo se i priključio ZNG. Kapetan Mato Kizivat, Hrvat, skinuo se, a potporučnik Salih Mujić, Musliman, stavio se na hrvatsku stranu u Vinkovcima.

Dodatak o događanjima u Đakovu od 10. do 20. rujna 1991. opisuje po sjećanju vojnik Branislav Petrović. Dio jedne postrojbe, oko šesdesetak vozila, „što oklopnih, što golača“, otišao je 11. kolovoza 1991. na borbeni zadatak, na gađanje u poligon Nabrđe kod Đakova. Što su sve doživjeli na putu „kroz pitoma slavonska sela, burno pozdravljeni od dragoga nam i prijateljskog hrvatskog naroda“, pomalo s ironijom piše naknadno 1993. godine. Nakon manjih okršaja vojarna u Đakovu se predala. Kao zarobljenik konstatira: „Nisam ja imao zašta da se tamo borim. Šta da branim, Hrvatsku od Hrvata?“

Opširnije opisuje i dokumentira sudbinu Branislava Đorđevića, kapetana I. klase, koji je već s 35 godina bio magistar znanosti. Uspješno je zapovijedao vojarnom u Vinkovcima, „mada mnogi tvrde da tokom opsade nije napuštao komandni bunker.“ Postao je šef kabineta tadašnjeg načelnika generalštaba JNA Živote Panića, zatim premješten na Vojnu akademiju, gdje je doktorirao i radio kao profesor. Autor ga je viđao u Beogradu i pokušao doći do podataka koliko je ubijeno vojnika JNA u Hrvatskoj, pod izlikom da piše seminarski rad iz sociologije. Dao mu je samo službene podatke, a da točne podatke nitko nikada neće objaviti. „Debeli Đorđević“ tvrdio je da

je bitka za Vinkovačku vojarnu bila epopeja, autor mu je tada (1993.) bez imalo treme suočio svoje mišljenje o ratu. Da je sve bilo besmisleno, uzalud, da je jedino major Dragan Ljubišić skupljao mrtve po vojarni. „On je naša bruka. Predao se Hrvatima ... Izdao je.“ Bio je pri svom stavu zapovjednik koji je u vinkovačkoj vojarni duboko pod zemljom, u hermetički zatvorenom bunkeru, štitio svoje tijelo.

Prema izvješću mr. Branislava Đorđevića, poginulo je 10 branitelja vojarne, a 27 je ranjeno. Svoje viđenje Vinkovačke bitke objavio je u listu Vojske Jugoslavije *Vojska*, broj od 24. rujna 1992. godine u rubrici „Svedočenja“, na strani 33-35. Nije naveo imena poginulih pa autor s tugom piše o sudbini ubijenih i ranjenih. Ubijeni su: vojnik Dragan Ritoša, Hrvat iz Istre, pogodila ga mina u rovu. Vojnik Zoki Brčín, Srbin iz BiH, pogođen snajperom u čelo. Umro nakon tri dana. Vojnik Božidar Povijač, Hrvat iz okolice Varaždina, bio na pragi kad ga je pogodila protugradna raketa. Vojnik Vlastislav Ganji, Slovak iz okolice Novog Sada, iskrvario puzeći do zgrade zapovjedništva. Autor gorko konstatira da su žrtve bile uzaludne i ne zna je li rodbina saznala za njihovu sudbinu.

Zašto u vojarni nije bilo sanitetskog materijala, krvne plazme, zašto najvećem broju pripadnika JNA nije određena krvna grupa? Zašto zapovjedništvo vojarne dvanaesti dan od napada tuče grad dva dana da bi primorali Hrvate na pregovore? Zašto je pred sam napad jedan od zapovjednika otišao na godišnji odmor u Crnu Goru? Zašto nije djelovalo zrakoplovstvo JNA? Zašto u pomoć nisu došle jedinice JNA iz Šida ili Sremske Mitrovice? „Jedinica PVO u garnizonu Vinkovci je do 11. septembra ostala bez komadanta, načelnika štaba, pomoćnika za operativne poslove, šest od sedam komandira baterija i polovine komandira vodova. Svi po raznim osnovama bili odsutni iz garnizona“. Zapovijedanje

preuzima major Mile Jovanović, „oficir intendantske službe koji je vrlo malo znao o upotrebi jedinice PVO.“ Zašto? Napisao je autor nekoliko puta. Odgovor se krije u svjedočenju Branislava Đorđevića: „Po završetku pregovora oko 12.00 o rezultatima pregovora je izvešten general Silić koji oko 16.00 poručuje: Postignut je dogovor sa Vrhovništvom Republike Hrvatske da sa naše strane neće biti uslovljavanja oko napuštanja kasarne...“

Zastava SFRJ skinuta s vinkovačke vojarne predana je u Rumi generalu Životi Paniću. „Bila je to jedina jugoslovenska zastava u kasarnama na teritoriju Republike Hrvatske severno od Save koja nije pala u ruke ustaškoj armadi“, napisao je u izvješću.

„Pakao u Vinkovcima počeo je 11. septembra (1991.) ...“ kad su pripadnici MUP-a i ZNG-a na barikadi kod benzinske postaje INA u Vinkovcima zaustavili više vozila i „samohodno PVO oruđe V-3S“, zaplijenili ih, a pustili 35 vojnih obveznika mađarske narodnosti koji su došli iz Vojvodine kao popuna vojarni u Vinkovcima. U izvješću Branislav Đorđević konstatira: „Zahtevi za ultimatum nisu ispunjeni. U 18.00 časova iz kasarne i iz Mirkovaca artiljerijom i tenkovima gađani su vojni ciljevi u gradu: zgrade SO i MUP-a, ‘vojarna’ ZNG, ekonomija Žankovac, silos PIK-a i novosagrađena srednja škola u naselju Kanovci.“ Hrvatska strana odgovara tek nakon četiri sata i „Tačno u 22.00 časa na kasarnu je otvorena žestoka minobacačka vatra ...“ Od 11. do 24. rujna 1991. trajat će rat između vojarne JNA i branitelja grada Vinkovaca. Bilo je i dana bez pucnjave, a onda netko naređuje da se tuče iz vojarne i Mirkovaca po Vinkovcima od jutra 23. rujna do poslijepodne 24. rujna. Krizni štab je zatražio prekid vatre i pregovore. U 22.00 sata general JNA Andrija Silić iz Beograda diktira uvjete u jedanaestotočaka, koje hrvatska strana prihvaća. Pregovori o napuštanju vojarne bili su 25.

rujna 1991. u motelu Kunjevci. U ime hrvatske strane pregovarali su Tihomir Zovak kao predsjednik Skupštine Općine Vinkovci, zapovjednik stožera ZNG-a za Vinkovce Josip Matić (bivši major JNA) i njegov zamjenik Ivan Tikvicki (također bivši major JNA), a u ime vojarne pregovaraju kapetani I. klase: Dragoljub Đorđević, Imer Ferati i Branislav Đorđević.

Knjigu je autor završio u kolovozu 2009. godine 18 godina nakon događanja u Vinkovcima. Kaže da nije autor nikakve knjige nego kroničar jedne blatnjave i mrkle godine. Namjera mu nije bila „ni da zavađa ni da razvađa“ nego da ostavi trag jer se na ovim prostorima sve tako brzo zaboravlja. Ono što je pisano službeno postat će povijesni izvori za pisanje istine o putovima i stranputicama nacije, ali autora *Noći* interesirali su putovi i stranputice pojedinaca.

U ovo doba elektroničkog bilježnja može se na mnogim stranicama pročitati da su dijelovi knjige objavljeni na više mjesta, a predstavljanje knjige bilo je uvijek dočekano s oduševljenjem i pohvalama.

Šimun Penava

Zvonimir ŠEPAROVIĆ: *Hrvatska tužba protiv Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) pred Međunarodnim sudom pravde u Haagu* (Zagreb: Hrvatsko žrtvoslovno društvo, 2014.). 191 str. ISBN 978-953-7817-05-3.

Viktimolog i pravnik svjetskog glasa profesor emeritus Zvonimir Šeparović izdao je, nekoliko dana prije početka rasprave Međunarodnog suda pravde o hrvatskoj tužbi za genocid, knjigu pod

naslovom *Hrvatska tužba: protiv Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) pred Međunarodnim sudom pravde u Haagu*. Sam naslov knjige objašnjava njen sadržaj. Hrvatska je tužbu za genocid protiv Jugoslavije podnijela 2. srpnja 1999. godine, a nakon petnaest godina, točnije 3. ožujka 2014. počela je rasprava pred Međunarodnim sudom pravde (*International Court of Justice - ICJ*) u Haagu.

Nakon Uvoda donesen je izvorni tekst tužbe (5-17) koji je kasnije djelomično mijenjan jer je: „1. Prestala postojati država Jugoslavija, 2. Hrvatska je odustala od progona Crne Gore, tako da je ostala kao tuženik samo Srbija i 3. Hrvatska je isпустиła točku o odgovornosti za organizirano izvlačenje Srba iz Hrvatske“ (17).

U članku *Tri haška suda* autor donosi osnovne podatke o sudovima, a to su: Međunarodni sud pravde, Međunarodni kazneni sud i Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju. Nama je najpoznatiji Sud za bivšu Jugoslaviju jer je oslobodio hrvatske generale pa o njemu autor iznosi i svoju dugogodišnju borbu za istinu o Hrvatskom domovinskom ratu. Kao ministar pravosuđa sačinio je *Bijelu knjigu Vlade RH* o suradnji sa Međunarodnim kaznenim tribunalom u rujnu 1999. i dokazao da Hrvatska surađuje. Zanimljivi su susreti sa tužiteljicom Carlom del Ponte, zatim sucem Theodorom Meronom. Objlašnja i tko su suci koji su glasovali protiv oslobađajuće presude hrvatskim generalima. Oba ova suca su samo osam dana prije presude bili u Zagrebu na okruglom stolu „Naslijeđe MKSJ u bivšoj Jugoslaviji“.

„Eto i sretoše se haški suci Agius i Pocar, Vesna Terželič i Zoran Pusić, Drago Hedl i Boris Pavelić. I kako objasniti glasovanje Agiusa i Pocara protiv oslobađajuće presude, Maltežanina i Milaneza?“ (24)

O Međunarodnom sudu pravde dobivamo kratke i jasne podatke. Jednostavno rečeno, to je sud koji sudi državama.

Poglavlje *Genocid – zločin nad zločinima* (33-39) donosi povijest velikih zločina i objašnjava pojam genocida, koji je novi pojam u kaznenom zakonodavstvu. Poglavlje *Genocid je izvršen u Hrvatskoj* (41-60) uglavnom se bazira na objavljenim podacima u Bijeloj knjizi jer „ne smijemo prije dovršetka postupka koristiti prikupljene dokumente (Memorijal)“ (47). Izneseni su podaci o broju ubijenih i nestalih, o zarobljenicima, masovnim grobnicama i ekshumacijama, kratki popis najtežih zločina počinjenih tijekom rata u Republici Hrvatskoj.

Kolika je ratna šteta nanescena Republici Hrvatskoj? Komisija za popis i procjenu ratne štete počela je s radom koncem kolovoza 1991., a donesen je i Zakon o utvrđivanju ratne štete (*Narodne novine br. 61/91*). Državna komisija procijenila je da ukupna vrijednost izravnih šteta izazvanih ratom, odnosno okupacijom, kao i troškovima kao posljedicom rata iznosi 236.431.568.000 kuna ili 37.119.679.000 USD (63).

Kako je došlo do pokretanja tužbe protiv Jugoslavije odnosno Srbije i Crne Gore? Autor navodi da je kao ministar vanjskih poslova Republike Hrvatske inicirao još 1992. podizanje optužnice, ali to nije bilo prihvaćeno od predsjednika Tuđmana jer je tada svijet pregovarao s Jugoslavijom. Ipak, pet godina kasnije, 1999. dr. Šeparović je na sjednici VONS-a predložio podizanje optužnice za genocid i krenulo je raspravom i demokratskim odlučivanjem, dizanjem ruku. Tada je jedino protiv bio dr. Mate Granić, a o tomu opširnije u posebnom poglavlju koje je naslovljeno: *Mate Granić je bio protiv tužbe*. Dosta je tu iznijeto osobnog i pomalo optužujućeg

na račun diplomatskih poteza dr. Mate Granića kao hrvatskog ministra vanjskih poslova.

Punih deset stranica posvećeno je tužbi BiH protiv Jugoslavije, koja je podnesena već 1993. godine. Dugo se od hrvatske javnosti skrivalo da je u tužbi BiH optužena i „Republika Hrvatska, njezin politički vrh, a kriminalizira se i Hrvatsko vijeće obrane kao obrambene postrojbe i hrvatski narod u BiH u cjelini. To je prvi službeni dokument Vlade BiH u kojem se pred Međunarodnim sudom pravde, 27. srpnja 1993. iznose tvrdnje o agresiji Hrvatske na BiH, logorima HVO-a za muslimane u BiH ... Te mučne činjenice o detaljima tužbe BiH do danas su ostale nepoznanica hrvatskoj javnosti“ (103). Tužbu je sastavio američki profesor i stručnjak Francis Boyle, za kojega autor kaže da je „zaboravio“ navesti zločine Armije BiH i razne islamističke vojske koje su harale po BiH. Zanimljivo, a bio je „svjedok dolasku islamističkih, terorističkih ratnika iz arapskih zemalja u BiH, vidio je njihove terorističke kampove i bio svjedokom njihova ratnog djelovanja“ (103). Međunarodni sud pravde oslobodio je Srbiju za genocid u Srebrenici i tako otvorio puno pitanja. Zanimljiva su reagiranja i hrvatskih političara Stipe Mesića, Ive Josipovića i Ivana Šimonovića. Citirane izjave nisu potkrijepljene izvorima, ali je autorovo reagiranje kao stručnjaka za pravo na zavidnoj visini.

Poglavlje o objašnjavanju Memoranduma SANU ima i opširni dodatak o novom Memorandumu II koji je kao interni dokument prosljedjen 2012. svim članovima Vlade Srbije, a na sebi nosi oznaku „čitanje bez daljeg rasturanja“. Osmišljen je u devet točaka, a jedna od točaka glasi: *Susjedne države BiH, Hrvatsku i Kosovo dovesti u položaj da odustanu od tužbi najavljenih pred međunarodnim sudovima*. Svjedoci smo ovih proteklih mjeseci da je javno sa

srpske strane potvrđeno postojanje Memoranduma II (116).

Kakvu ulogu ima i što zastupa i provodi Dejan Jović, profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu, glavni analitičar i savjetnik predsjednika Josipovića, ali i konzultant britanske ekonomsko-obavještajne agencije? Poznato je po zalaganju da u Europsku uniju uđu zajedno Srbija, BiH, Crna Gora i Hrvatska. Zašto je Kongres Bošnjaka Sjeverne Amerike zajedno s brojnim organizacijama iz BiH i dijaspore uputio otvoreno pismo Uredu predsjednika RH, upozoravajući na štetno djelovanje dr. Dejana Jovića, koji otvoreno negira genocid u Srebrenici?

Koja je uloga Srpske pravoslavne crkve u vrijeme Domovinskog rata, a koja je danas? Citira Božićnu čestitku 2014. srpskog patrijarha Ireneja pravoslavnim vjernicima izvan Srbije: „Srbi u Hrvatskoj ponovno doživljavaju progone kao prije dvadesetak godina ...“ (122).

Tko su Srbi u tzv. Drugoj Srbiji? Koji su to poštteni intelektualci srpske narodnosti koji su digli svoj glas protiv velikosrpsko-četničkog divljanja Miloševića i njegovih? Nabrojano ih je nekoliko, uz obrazloženja i citiranja poruka koje su poslali, a to su: Bogdan Bogdanović, Srđa Popović, Jevrem Brković, Latinka Perović, Jovan Baburač i Sonja Biserko. Osim poznatih intelektualaca autor donosi i izjave i sudbinu Srba koji su u redovima Hrvatske vojske branili svoju Domovinu: Predrag Mišić, Aleksandar Jeftić, Boško Kršić i drugi.

Zašto se Vlada odrekla usluga prof. Mirjana Damaške koji je bio zastupnik RH u tužbi protiv Srbije? „Naprasno je smijenjen krajem studenog 2013. godine, bez prethodne obavijesti, imenujući na tu dužnost prof. Vesnu Crnić-Grotić s Pravnog fakulteta u Rijeci“ (139). Tako je dr. Mirjan Damaška, koji su njegovi

stavovi o Haškom tribunalu, kako je reagirao na rad suda i stavljanje Hrvatske na optuženičku klupu? Njegova temeljna poruka i vlastiti credo: Treba dokazati da država nije nastala na zločinu. Za Damašku je nedopustiva i kvalifikacija da je Tuđman kao osnivač države proglašen ratnim zločincem.

U poglavlju Umjesto zaključka iznosi se u četiri točke važnost tužbe, a jedna od njih glasi: „Hrvatska je uljuđena država vrhunskih demokratskih standarda i zato bira pravni put rješavanja teškog spora sa Srbijom“ (147).

Kako se odolijevalo napadu na hrvatsku tužbu? „U povijesti prava, posebno međunarodnog prava i sudske prakse svih razina, ovo je jedinstven primjer, da strana koja tuži iznosi argumente protiv tužbe“ (148).

Priloge knjige čine: 1) Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida; 2) Kronologija hrvatske tužbe; 3) Poruka hrvatskoj javnosti o tužbi; 4) Podrška poruci o tužbi.

Slijedi nekoliko otvorenih pisama hrvatskoj Vladi da ne odustaje od tužbe, kao i reagiranja poznatih hrvatskih intelektualaca i društava po raznim javnim glasilima, a naročito danas svima dostupnim elektronskim glasilima.

Knjiga *Hrvatska tužba* završava ulomkom iz recenzije mr. sc. Darka Sagraka koji donosi kratku biografiju dr. Zvonimira Šeparovića s nekoliko navedenih znanstvenih radova u dugoj karijeri profesora prava, diplomata i političara, „koji se držao cijeli svoj život hrvatske (dubrovačke) sentencije *obliti privatorum publica curate*“ (191).

Šimun Penava

Ive MAŽURAN: *Putokaz jednog života: Autobiografske zabilješke* (Osijek: Ogranak Matice hrvatske u Osijeku, 2013.). 314 str. ISBN 978-953-242-093-7.

Povjesničar Ive Mažuran (rođen 1928.) javnosti je najpoznatiji kao istraživač i kulturni djelatnik koji se u svom radu ponajviše bavio temama iz povijesti današnje Slavonije, Baranje i Srijema. Tijekom iznimno dugoga radnoga vijeka objavio je zamašan broj historiografskih radova i arhivskih izvora čiji se originali većinom čuvaju u inozemnim ustanovama, a tiču se srednjovjekovne ili ranonovovjekovne povijesti istočnih hrvatskih krajeva. Bilo je tu i nekih pionirskih poduhvata te je Mažuran neupitno zaslužan za afirmaciju pojedinih istraživačkih tema u hrvatskoj historiografiji. To mu je, u konačnici, priskrbilo znatan ugled i svojevrsan doajenski status u dijelu, ponajprije osječke, kulturne i znanstvene zajednice. Isto tako, postoje povjesničari, uglavnom izvan navedenih krugova, koji se s nešto više kritike odnose prema Mažuranovom radu, prigovarajući mu s vremena na vrijeme proizvoljnost, površnost ili brzopletost u zaključivanju i interpretacijama, zastarjeli metodološki pristup, itd. S obzirom na navedeno, očigledno je da postoji potreba za temeljitom revizijom i vrednovanjem ukupnog Mažuranovog doprinosa povijesnoj znanosti. Svečarski skup, održan u Osijeku početkom prosinca 2013. godine u čast njegovog 85. rođendana, možda nije bio najsretnija prigoda za jednu objektivnu retrospektivu te ćemo za to, po svemu sudeći, morati pričekati neka primjerenija vremena. Ipak, bila je to prilika da se i stručna i šira javnost dodatno upoznaju s njegovim dosadašnjim radom.

U sklopu navedenoga skupa predstavljena je i Mažuranova knjiga *Putokaz jednog života: Autobiografske zabilješke* u izdanju osječkog ogranka Matice hrvatske, koja nam je trebala otkriti mnoge do sada nepoznate pojedinosti iz života i rada ovog uglednog znanstvenika. Osječka je publika s osobitim zanimanjem pratila ovaj događaj, vjerojatno u nadi da će memoarski zapisi iz pera povjesničara, koji je neko vrijeme radio i komunicirao s mnogim istaknutim predstavnicima lokalne kulturne i znanstvene zajednice (kao što su Josip Bösendorfer, Danica Pinterović, Kamilo Firinger i drugi), potom djelovao u Zagrebu kao urednik u Školskoj knjizi, a bio je i istaknuti član Matice hrvatske, donijeti pregršt zanimljivih anegdota, komentara i promišljanja o poznatijim osobama i povijesnim okolnostima, napose druge polovice 20. stoljeća. Umjesto toga, Mažuran je odlučio čitateljstvo upoznati prvenstveno s detaljima iz svoga privatnog života, dok su reference na povijesne događaje najčešće podređene autorovim nastojanjima da opiše svoje, uglavnom tegobne, životne okolnosti, ili se svode na nabranje općepoznatih činjenica. Ovakav je pristup, naravno, posve regularan s obzirom na žanr knjige. No, imamo li u vidu spomenuti autorov profil, s pravom možemo biti razočarani. Nažalost, opći dojam dodatno kvari i način kako je knjiga uređena, budući da je sam tekst i stilski i konceptualno dosta loš, neumiven, na momente i konfuzan, a izdanju nedostaju i neki elementarni dijelovi.

U prvi bi mah čitatelja mogao začuditi čak i odabir naslova knjige. Doista neobično zvuči zamisao da autobiografske zabilješke jednog vremenskog gospodina budu ujedno predstavljene kao putokaz njegovog života. Ali, recimo da je autoru ovdje dopušteno nešto više slobode. Na koncu, od nespretno sročena naslova veći je nedostatak to što se urednik Josip Cvenić ili sam autor na početku

knjige nisu obratili čitateljima. Proslov Marine Vinaj (str. 5-7) očekivano je više prigodničarski intoniran, s refleksijama na Mažuranovu ostavštinu iz perspektive muzealca. Kako se ovdje radi o zapisima dokumentarnog karaktera, svakako bi bilo dobro da je autor dao makar uobičajenu napomenu o motivima, odabiru tema, stilu pisanja i izvorima (je li knjigu pisao na temelju kakvih dnevničkih zapisa, bilješki, kazivanja ili isključivo sjećanja) i na taj način uveo čitatelja u svoje djelo. Izostanak riječi urednika knjige, s obzirom na to da je autor jedan od najuglednijih članova Matice povezanih s osječkim ogrankom, sasvim je neobjašnjiv.

U Uvodu (str. 9-10) Mažuran ustvari započinje svoju priču s naglaskom na to da su obilježnost i društvena nepoćudnost bile temeljne odrednice većeg dijela njegovog životnog puta, što uistinu i jest svojevrsan lajtmotiv ove knjige. Osim o osobnim nevoljama te o upornom i nepokolebljivom plivanju kontra struje, Mažuran je pisao i o drugim stvarima za koje je procijenio da bi čitateljima mogle biti zanimljive. Njegovih 114 kronološki poredanih autobiografskih crtica (str. 11-308) donose tako zapise vezane za njegovu karijeru i znanstveni rad, putovanja, obiteljske odnose, financijske i zdravstvene probleme i slično.

Već spomenuta činjenica da se Mažuran uglavnom usredotočio na pisanje o sebi, dok o važnijim povijesnim zbivanjima i osobama piše najčešće uzgredice ili na razini općih mjesta, uz tek poneku zanimljiviju impresiju ili opis, nije jedini veliki nedostatak ove knjige. Zapravo, problem nisu samo pojedinosti koje je Mažuran izostavio, već i one koje je odlučio zapisati i, osobito, način na koji ih je zapisivao.

Nije jednostavno razumjeti zašto je Mažuran u svoje djelo uvrstio takvu nepreglednu količinu banalnih podata-

ka, nerijetko bez ikakvog konteksta pa i smisla. Primjera radi:

„Idućeg dana (10. listopada), neispavan prolio vruće ulje po prstima lijeve ruke. Vrlo glasno plakao i opekotinu hladio mokrim oblogom pod snažnim naletima bure.“ (str. 14)

„Početkom studenog započelo ličenje zidova stana i stolarije. Postavljanje novih sanitarija, roleta, promjene električnih vodova i uvođenje plina u kaljevu peć. I na kraju brušenje i lakiranje parketa. (...) Radovi na uređenju stana konačno završeni. Posljednji su dani studenoga. Cijena svih radova 980 000 dinara. Dobio kredit od *Školske knjige*, rok otplate tri godine.“ (str. 112)

„Za sve vrijeme rada u čitaonici nitko ne smije sjesti za moj stol. Radno vrijeme od 8,00 do 18,00 sati. Gotovo svi istraživači iz bliže okolice Karlsruhe (sic!). Kraći predah na prostranom hodniku u 11,00 sati. Poput mene samo neki puše. Svi ostali vrlo štedljivi ljudi. U papirnatij vrećici jedu nekoliko prženih krumpirića s kečapom. Cijena: jedna njemačka marka.“ (str. 206)

Vjerojatno bi se našao i poneki bolji primjer, ali dovoljan je i ovaj namumični odabir. Slično izgledaju opisi njegovih brojnih putovanja, u kojima autor s vremena na vrijeme prepriča čak i ono što je o lokalnim znamenitostima čuo od turističkih vodiča. Kako bilo, nameće se posve opravdano pitanje zašto je Mažuran uređenju stana posvetio dva manja odlomka, dao podatak o radnom vremenu Arhiva i cijeni krumpirića u Karlsruheu 1983. godine, a kada, primjerice, piše o jednom susretu s Josipom Bösendorferom ili Danicom Pinterović, samo usput navede da su razgovori bili dugi (str. 79). Ili, recimo, zašto je doček nove 1984. godine opisao do u tančine (str. 222-223), a o obnovi rada Matice hrvatske (str. 264-265) ne donosi ni jedan podatak koji nije općepoznat,

a kamoli kakvu zanimljivost iza kulisa. Osim ako Mažuran ne smatra kako je osobita zanimljivost to da je baš Lovro Županović poveo pjevanje hrvatske himne na skupštini. Zanimljivi bi možda bili u knjizi spomenuti tvrdokorni stavovi Miroslava Brandta zbog kojih je 1990. godine dao ostavku na potpredsjedničku dužnost u Matici, ali od autora nismo uspjeli doznati o kojim je konkretno stavovima riječ.

Mogli bismo, također, unedogled nabrajati primjere suvišnih navođenja općepoznatih povijesnih događaja pa ću se zaustaviti na jednom od očitijih primjera:

„Na prvi dan nove, 1992. godine, papa Ivan Pavao II. pozvao je svijet da ne ostavi Hrvatsku samu. Do sredine siječnja više od dvadeset zemalja priznale (sic!) samostalnost Hrvatske. Potpisuje se primirje, ali se u Hrvatskoj i dalje puca (...) Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda odobrilo rezolucijom 743 slanje zaštitnih snaga, provodeći mirnu reintegraciju na sjeveru Hrvatske (?). (...) Do početka rujna priznalo Republiku Hrvatsku 85 zemalja. (...) Izdaju se domovnice, putovnice, osobne legitimacije i nove automobilske tablice.“ (str. 281-282)

Mažuranovo nastojanje da sa što više, često nepovezanih, detalja opiše svoju intimnu svakodnevicu i opća mjesta utjecalo je i na koncepciju knjige, kojoj okosnica ne može biti ništa drugo do osnovna kronologija. Naslovi pojedinih zabilješki zapravo se tiču važnijih događaja u autorovom životu, ali se tekst zabilješke može odnositi na čitav niz drugih zbivanja i okolnosti iz toga vremena. Primjerice, čitatelj u crtici pod naslovom *Seoba u drugi i manji stan* (str. 97) doznaje ponešto i o tadašnjim autorovim prehrambenim navikama, druženjima u kavani, časopisu koji uređuje, skupu na kojem je sudjelovao,

putovanju u Osijek itd. Ima mjesta gdje je Mažuran ovaj pristup uspio dovesti do apsurdna, primjerice u zabilješci bizarnog naslova *Smrt Marijine sestre. Promjena automobila* (str. 235-236).

Dojam nekoherentnosti teksta dodatno pojačava činjenica da su Mažuranove rečenice često jednostavne i krnje, odnosno da je u njima izostavljen subjekt, a nekima nedostaje pomoćni glagol, cijeli predikat ili neki drugi dio. Što je autor time htio dobiti, teško je reći, ali je urednik očito zaključio da to može proći. Naravno, negramatički oblici mjestimice izazivaju konfuziju pa nailazimo i na ovakve pasuse:

„Dvorac Amboaz (Ambois) sagrađen poput tvrđave. Kočijom s dva konja uspinje (sic!) se kroz dva tornja na gornji dio dvorca. Jednako tako i konjanici kao glasnici.“ (str. 123)

Na kraju, umjesto opravdane završne kritike na račun izdavača i urednika, radije bih prikaz zaključio s još jednim podatkom iz ove knjige, koji mi je privukao pozornost. U bilješci o piscu na unutarnjim koricama stoji da je, na poticaj Nade Klaić, Mažuran svojedobno prijavio disertaciju s temom o Slavoniji u 9. i 10. stoljeću, ali mu je tema odbijena, navodno zbog nedostatka izvora. No, Mažuran, ustrajan kakav doista jest, nije odustao te najavljuje knjigu o hrvatskim sjevernim krajevima u navedenom razdoblju. Nema sumnje da će spomenuta knjiga, ugleda li doista svjetlo dana, pobuditi veliko zanimanje stručne javnosti. Iz ovoga, dakle, zaključujemo, kao i iz zabilješke znakovitog naslova *Još nije gotovo* (str. 307), da od Mažurana možemo očekivati nastavak rada na, kako sam kaže, obogaćivanju hrvatske povjesnice.

Danijel Jelaiš

Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae, anno 32, fasc. 1 (Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture, 2013.). 208 str. ISSN 0352-7840.

Nakon dvadesetogodišnjeg prekida (1992.-2012.) u Srbiji je ponovno pokrenut časopis *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae*. Od početka izlaženja 1961. godine taj je časopis puna tri desetljeća igrao važnu ulogu u razvoju povijesti medicine, stomatologije, farmacije i veterine na području tadašnje Jugoslavije. U časopisu su tijekom toga prvog razdoblja svojim radovima sudjelovali i neki hrvatski autori: Vladimir Bazala, Hrvoje Tartalja, Mirko Slade Šilović, Srđan Boschi, Silvije Čurin, Zvonimir Dittrich, Cvito Fisković, Arsen Duplančić, Tvrtko Švob, Vesna Vučevac-Bajt i drugi. Uslijed raspada Jugoslavije časopis je prestao izlaziti 1992. godine, a obnovljen je 2013. godine brojem Anno (godište) XXXII, Fasc. (sveščić) I, koji ovdje predstavljam.

Iz impresuma čitamo da obnovljeni časopis izdaje *Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture* iz Beograda te da izlazi jednom godišnje. Glavni i odgovorni urednik je prof. dr. Nikola Samardžić, redovni profesor povijesti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Beogradu. U časopisu je navedeno da ima i uredničko vijeće („uređivački odbor“) koje po sastavu ima međunarodni karakter. Članovi uređivačkog odbora uglavnom su iz Srbije i Velike Britanije, ali čitamo da je među njima i dr. Josip Vrandečić iz Hrvatske. Međutim, na web stranici časopisa (<http://www.actahistorica.com/casopi->

sSR.php, pristup 13. 7. 2014.) uređivački odbor ima prilično drukčiji sastav i prema tome izvoru u njemu se kao članovi iz Hrvatske navode dr. Ante Škrobonja i dr. Amir Muzur s Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Stoga nije jasno tko je iz Hrvatske doista uključen u uredničku politiku ovog časopisa.

Prvi broj obnovljenog časopisa sadrži uvodni predgovor urednika dr. Nikole Samardžića te radove Siniše Mišića (Beograd), Marije Kocić (Beograd), Vladimira Abramovića (Beograd), Zorana V. Ćosića (Novi Pazar), Dragana Ilića (Beograd), Zdenka Samaržije (Osijek) i Ivana Ćirića (Beograd). Prema uputama za autore, časopis objavljuje radove na srpskom jeziku, engleskom jeziku ili dvojezično (srpski i engleski). Tako su i u prvom broju dva rada objavljena dvojezično (N. Samardžić, S. Mišić), dva su rada objavljena na srpskom (M. Kocić i Zoran V. Ćosić), tri su objavljena na engleskom (V. Abramović, D. Ilić i I. Ćirić), a rad Zdenka Samaržije objavljen je na hrvatskom jeziku.

U uredničkom predgovoru pod naslovom „Istorija zdravstvene kulture i obnova časopisa *Acta*: nove teorijske i istraživačke pretpostavke“ dr. Nikola Samardžić piše da je odnos prema zdravlju i bolesti dio složenog sustava ponašanja i vrijednosti te da „otkrivanje sprege između medicine i opštih kulturnih fenomena otvara uvid u genome ljudskog ponašanja i ustaljenih normi“. Samardžić naglašava nužnost povijesnog konteksta razvoja medicinske znanosti, ali upozorava i na važnost utjecaja zdravstvenih prilika na glavne povijesne procese. Bolesti su prema njemu „ključna snaga u prirodi jednog društva, materijalnih uslova i institucija“ i zato ih treba uzimati u obzir pri svakom povijesnom istraživanju. Znanstveno istraživanje povijesti medicine, prema Samardžiću, može imati i vrlo jake etičke i političke implikacije na stavove o nekim suvremenim

pitanjima, poput abortusa i eutanazije, ali to i jest uloga znanosti i od toga znanstvenici ne trebaju bježati. Nakon još nekoliko općeprihvatljivih misli o važnosti istraživanja povijesti medicine, Samardžić na kraju predgovora sasvim neočekivano, u stilu političkog proglašenja, piše sljedeće riječi: „Ovaj projekt nastao je i na uverenju da je obnova svih navedenih performansi jugoslovenskog društva i njegovog mesta u evropskim i svetskim okvirima zapravo jedan od imperativa koji se postavljaju pred budućnost razvoja Jugoistočne Evrope u celini, bez obzira na sve unutrašnje stvarne ili izmišljene razlike“. Naime, o ostavštini Jugoslavije postoje razna mišljenja, a i o postojanju „jugoslavenskog društva“ moglo bi se puno polemizirati, ali je iznenađujuće da urednik takve teme nameće u jednom časopisu za povijest medicine. No, prijedimo na sadržaj.

U ovome broju objavljena su tri rada kategorizirana kao izvorni znanstveni radovi i četiri rada kategorizirana kao pregledni radovi. Autor prvog rada je dr. Siniša Mišić, a naslov rada glasi „Upotreba vode u ličnoj higijeni čoveka srednjovekovne Srbije“. Autor se u radu bavi praksama pranja ruku i tijela, posebice značenjem pojma „banja“. Na temelju analize izvora, Mišić zaključuje da je „banja“ u srednjem vijeku označavala prvenstveno bure ili korito, odnosno da arheološka istraživanja još nisu uspjela utvrditi postojanje kupaonice u palačama uglednih stanovnika srednjovekovne Srbije. Rad je metodološki zanimljiv jer komparativno koristi medicinske spise, arheološke nalaze i likovne izvore. Nažalost, tekstualno je vrlo kratak: ima 3,5 stranice bez popisa citiranih radova, a s popisom - punih pet stranica. Ipak, kategoriziran je kao izvorni znanstveni rad, što samo po sebi govori o kriterijima recenzentskog postupka u ovome časopisu. U našoj historiografiji takvi recenzentski kriteriji su u najmanju ruku neuobičajeni,

ali ako se pokaže da su u Srbiji prihvatljivi, nesumnjivo je da će ovaj primjer rada dr. Mišića osigurati velik interes za objavljivanje radova u *Acta*.

Rad dr. Marije Kocić „Razvoj zdravstvene službe u Veneciji (Magistrato alla Sanità)“ također je kategoriziran kao izvorni znanstveni rad. Dr. Kocić je napisala opsežan rad, ali valja naglasiti da je tema zdravstvene službe u Veneciji dosad već iscrpno istražena. Primjerice, među recentnijim radovima o toj temi treba istaknuti knjigu dr. Jane L. Stevens *Plague Hospitals: Public Health for the City in Early Modern Venice* (Ashgate Publishing Ltd, 2012), koja sadrži i opsežnu literaturu. Nastojanje da se tako velika tema obradi u okvirima jednog rada u časopisu ne može dati velike rezultate, pa rad dr. Kocić predstavlja zapravo pregled već općepoznatih činjenica koje su u drugim znanstvenim publikacijama mnogo detaljnije istražene.

Nakon rada dr. Kocić slijedi rad Vladimira Abramovića koji nosi naslov „The appearance of plague in two minority communities: Hungary at the beginning of the 18th century and Hawaii at the end of the 19th century“. Rad se zasniva na usporednom proučavanju odnosa vlasti prema etničkim manjinama u vrijeme epidemija kuge - srpskoj u Ugarskoj tijekom 18. stoljeća i kineskoj na Havajima u 19. stoljeću. Abramović utvrđuje da su, usprkos prostornoj i vremenskoj razlici, obrasci ponašanja u nekim elementima isti. U oba slučaja je utvrdio da su vlasti primjenjivale represivne mjere, prvenstveno ograničenje slobode kretanja, te da su u tome bile izrazito represivne prema etničkim manjinama. Zanimljiva komparacija osigurava radu Vladimira Abramovića status jednog od boljih uradaka u ovome prvome broju obnovljene *Acte*. Jedini problem u radu izaziva tvrdnja da je znanstveno dokazano kako *Yersinia pestis* nije bila uzročnik Crne smrti u 14. stoljeću, nego

da se radilo o virusnom oboljenju. Istina je da je tijekom zadnjih deset godina u znanstvenoj javnosti bilo nekoliko pokušaja dokazivanja da Crna smrt zapravo nije bila kuga, ali kasnija istraživanja ipak su te pokušaje pobila. Već 2003. godine Michael McCormick je u radu „Rats, communication and plague“ (*Journal of Interdisciplinary History*) pružio jake dokaze, temeljene na DNA analizi ostataka ljudskih žrtava, da se ipak radilo o kugi. Još je poznatiji rad „Distinct clones of *Yersinia pestis* caused the Black Death“, objavljen u *Plos Pathogens* 2010. godine, koji su potpisali Stephanie Haensch, Raffaella Bianucci, Michel Signoli, Minoarisoa Rajerison, Michael Schultz, Sacha Kacki, Marco Vermunt, Darlene A. Weston, Derek Hurst, Mark Achtman, Elisabeth Carniel i Barbara Bramanti. I njihovo je istraživanje na temelju DNA analize potvrdilo da je upravo *Yersinia pestis* uzročnik Crne smrti. Od tada se nisu pojavila nikakva nova istraživanja koja bi to opovrgla. Štoviše, navedena su istraživanja zapravo potvrdila tezu da je Crna smrt doista bila kuga, i to upotrebom novih medicinskih metoda. Osim toga, iz ove svjetske rasprave moglo se još jednom naučiti da nas želja za otkrivanjem novih velikih znanstvenih spoznaja lako može odvesti u sferu znanstvenog senzacionalizma. No, svaki se znanstvenik tome mora znati oduprijeti.

Zoran V. Čosić objavio je rad „Kratka historijska pregled proučavanja cirkulacije krvi i lečenja arterijskog pritiska“ koji je dao pregled ove teme od antičkih vremena do XX. stoljeća. Autor naglašava važnu ulogu Klaudija Galena (129.-200.) u razvijanju medicinskih spoznaja o cirkulaciji krvi te važnost istraživanja vezanih uz arterijski pritisak provedenih u 20. stoljeću, za napredak u razumijevanju njegova utjecaja na zdravlje.

Nakon rada Zorana V. Čosića slijedi rad Dragana Ilića „Ethnodontistry research in Serbia and Montenegro“. Ovaj rad

iz područja etnostomatologije objedinio je rezultate istraživanja provedenih u 37 reprezentativnih krajeva na području Srbije i Crne Gore. Radi se o velikom projektu prikupljanja etnostomatološke građe, koji je od 1972. godinama vodila dr. Vera Gavrilović, a zatim je nakon duljeg prekida tijekom ratnih godina, ponovno nastavljen 2002. godine. U istraživanju su registrirane prakse liječenja oboljenja zuba, desni i usne šupljine, magijskih i religijskih elemenata korištenih pri liječenju, kao i narodnih zubarskih termina. Rezultat istraživanja vrlo je zanimljiv jer su istraživači došli do zaključka da je većina primjenjivanih metoda liječenja doista bila učinkovita, a registrirana je i upotreba nekih biljaka koje se danas ne upotrebljavaju u suvremenoj stomatološkoj farmakologiji. Stoga i ovaj rad spada među bolje radove u časopisu.

Zdenko Samaržija jedini je autor u prvome broju obnovljenog časopisa koji nije iz Srbije i zato njegov prilog pod naslovom „Habsburško vojno zdravstvo u Slavoniji i Srijemu do ukidanja Vojne krajine“ daje časopisu internacionalni karakter. Vojno zdravstvo u Slavoniji i Srijemu u okviru djelovanja Vojne krajine vrlo je velika tema koju je Samaržija uspio samo pregledno prikazati. Osim što radu nedostaje više sustavnosti, šteta je što nije pokušao barem dati iscrpniji popis bibliografskih jedinica o toj temi, pa nedostaju i radovi starijih autora poput Kamila Firingera, ali i noviji, kao što je, primjerice, rad Damira Matanovića „O nekim aspektima sanitarnog kordona u Babogredskoj satnji“, objavljen 2002. godine u *Godišnjaku za kulturu, umjetnost i društvena pitanja Matice hrvatske Vinkovci*. Ipak, Samaržija je u radu dotaknuo dosta važnih tema vezanih uz naslov pa njegov rad može poslužiti kao informativno pomagalo svima koji se žele baviti vojnim zdravstvom u Slavoniji i Srijemu u vrijeme Habsburške Monarhije.

Posljednji rad u ovome broju časopisa nosi naslov „Major museum collections of medical instruments in Belgrade“ a autor mu je Ivan Ćirić. U radu su prikazane kolekcije medicinskih instrumenata iz pet beogradskih muzeja. Autor utvrđuje da se medicinska praksa u pojedinim povijesnim razdobljima može istraživati putem pisanih izvora, zatim putem slika te na temelju pronađenih medicinskih instrumenata. U članku se usredotočuje na razdoblje od I. do IV. stoljeća na prostoru Gornje Mezije i Panonije. Osim toga, prikazao je i neke medicinske instrumente iz novije povijesti. U svemu, dosta informativan članak.

Nakon bloka znanstvenih radova u časopisu slijede „Prilozi i osvrti“ u kojima je objavljen pretisak članka Radovana Samardžića „Dubrovačko nasleđe u XIX. i XX. veku“, a zatim *In memoriam* prof. dr. Slobodanu Đorđeviću (1921-2012), jednom od osnivača *Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije* i prvom uredniku časopisa *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* koji je to društvo počelo izdavati 1961. godine (tada pod naslovom *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinariae*).

Na kraju, časopis donosi poglavlje „Bibliografije“. U tome je poglavlju Vladimir Andrijević objavio popis radova koji je naslovio „Istorija medicine i istorija zdravstvene kulture. Bibliografija Srbije, Hrvatske i Slovenije 1990-2012.“ Premda je svaki pokušaj prikupljanja bibliografije radova vezanih uz određenu temu svakako hvalevrijedan, već letimičnom provjerom utvrdio sam da nedostaju mnogi radovi iz Hrvatske. Primjerice, Andrijević nije uvrstio ni jedan rad iz *Scriniae Slavonicae*, a objavljivalo ih je nekoliko autora. Pored navedene bibliografije, Andrijević je objavio i popis prikaza radova vezanih uz svjetsku povijest medicine i popis prikaza radova vezanih

uz europsku povijest medicine, koji su nesumnjivo korisni.

Čitajući obnovljeni časopis *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* imao sam velika očekivanja, ali sam doživio veliko razočaranje. Prije svega, kvaliteta radova objavljenih u ovome prvom broju ne može časopisu garantirati uspjeh i budućnost. Uredništvo je sasvim sigurno moglo uložiti više truda u pronalaženju kvalitetnih suradnika iz Srbije i izvan Srbije, pogotovo zato jer je urednik dr. Samardžić u predgovoru pokazao želju da časopis na prostoru ex-Jugoslavije ima onaj ugled koji je imao prije njezina raspada. No, umjesto kvalitete u časopisu sam neočekivano naišao na politiku i ideologiju, kojima u njemu uopće nije mjesto. Snovi o obnovi „performansi jugoslavenskog društva“ čine mi se krajnje neprimjereni za uredništvo koje želi ostvariti međunarodnu suradnju na post-jugoslavenskom prostoru. Pogotovo me šokiralo objavljivanje rada „Dubrovačko nasleđe u XIX. i XX. veku“ akademika Radovana Samardžića, inače oca urednika dr. Nikole Samardžića. Čitajući taj rad, nisam uspio shvatiti zašto je uvršten u prvi broj obnovljenoga časopisa *Acta* jer se u njemu ni jednom riječju ne spominje ništa što bi moglo imati veze s poviješću medicine. Štoviše, rad po mojem mišljenju nema baš nikakvu znanstvenu, pa ni informativnu vrijednost. Jedinu svrhu toga priloga vidim u nastojanju da se u prostor interesa časopisa uvrsti i Dubrovnik. Međutim, zlobnici bi primijetili da se u radu ni jednom riječju ne spominje da je Dubrovnik u Hrvatskoj ili da ima bilo kakve veze s Hrvatskom. To možda i ne bi bilo važno da je taj rad napisao netko drugi. Ali, Radovan Samardžić (1922.-1994.) poznat je u Hrvatskoj kao član Odbora za pripremu Memoranduma SANU 1980-ih godina, a u 90-im godinama prošlog stoljeća kao predsjednik Odbora za proučavanje ge-

nocida SANU. I kada je Dubrovnik, uz blagoslov Beograda, bio razaran od strane JNA i crnogorskih rezervista, akademik Samardžić nije želio pomoći Gradu i negirao je zločinačke razmjere toga čina. Zato čudi nastojanje uredništva časopisa da se veze s Dubrovnikom ostvare ponovnim objavljivanjem baš rada Radovana Samardžića, pa bio on i otac urednika dr. Nikole Samardžića. A ako je dr. Nikola Samardžić tim činom privatizirao jedan znanstveni časopis u svrhu neke borbe s vlastitim avetima prošlosti, onda je to još tragičnije za sudbinu *Acta*.

Robert Skenderović

Zbornik Muzeja Đakovštine, sv. 11 (Đakovo: Muzej Đakovštine, 2013.). 413 str. ISSN 1334-773X.

U nastavku objavljivanja, i 2013. godine, Muzej Đakovštine iz Đakova podario je stručnoj i inoj čitalačkoj publici svoj časopis. Nastavljajući kontinuiranost, potkraj prošle godine iz tiska je izašao *Zbornik Đakovštine*. Tako je uspješno nastavljen pothvat slavonske znanstvene periodike, čiju je znanstvenu vrijednost, i ovaj put, prepoznao Grad Đakovo na čelu s gradonačelnikom Zoranom Vinkovićem te novčanom pomoći omogućio izlaženje 11. broja. Time je ponovno istaknuo značenje ovoga časopisa, posebice za povijest grada Đakova, Đakovštine i ovoga dijela Republike Hrvatske.

U 11. broju objavljeni su posebno zanimljivi radovi, pa je i ovaj broj časopisa ostao na liniji znanstvene vrijednosti svojih prethodnika. Sadržajno je obuhvatio 9 članaka, dva opširna priloga građe, nekoliko kritika, ocjena i prikaza

knjiga te opširni opis aktivnosti Muzeja Đakovštine u proteklom dvogodišnjem razdoblju, tj. od 2011. do 2012. godine. U ovom broju su tri sjećanja (*In memoriam*) posvećena zaslužnim i istaknutim Đakovčanima, i to preminulim umirovljenim svećenicima mons. Antunu Jarmu, plodnom novinaru, uredniku, autoru brojnih knjiga i članaka, pjesniku i fotografu, te Petru Strgaru, profesoru i dugogodišnjem ravnatelju Dijecezanskog muzeja i Spomen–muzeja biskupa J. J. Strossmayera u Đakovu. Treći *In memoriam* odaje spomen na znanstvenika dr. sc. Zvonka Benašića, istaknutog kulturnog, društvenog i sportskog djelatnika, koji je, kao i prethodni preminuli, svojim nesebičnim radom i djelovanjem zadažio ne samo grad Đakovo i Đakovštinu nego i cijelu Slavoniju, a i šire.

Budući da je ovaj broj objavljen u osvjetljenje obilježavanja 100-te godine početka Prvoga svjetskog rata, ne čudi da je glavni i odgovorni urednik mr. sc. Borislav Bijelić uvrstio, i na sam početak Zbornika stavio, hvale vrijedne, članke posvećene baš toj temi. Tako je Branko Ostajmer napisao opširan rad “Upisi ratnog zajma u Đakovu i Đakovštini 1914. – 1918.” (85 – 138) u kojem je na temelju arhivskog gradiva, novina i literature obradio problematiku ratnoga zajma u Banskoj Hrvatskoj s posebnim osvrtom, kako i naslov rada ističe, na Đakovo i Đakovštinu. Autor je istražio, do ovoga broja, ne tako poznatu *akciju* raspisivanja i provođenja osam ratnih zajmova za vrijeme trajanja Prvoga svjetskog rata, kako bi Austro-Ugarska Monarhija mogla voditi taj dugi i iscrpljujući rat. U tom članku je posebice vrijedan prilog, koji je Ostajmer sastavio na temelju popisa objavljenih u onodobnim novinama te iznio popis upisnika Đakova i Đakovštine koji su uplatili taj ratni zajam. Nakon ovoga rada slijedi članak pod naslovom “Spomenici–kenotafi poginulim, nestalim i od posljedica rata preminulim voj-

nicima iz Đakova i Đakovštine u Prvom svjetskom ratu”. U tom su radu (139–156) Đakovčani Vladimir Geiger i Ostajmer, znanstvenici-povjesničari, koji rade u Zagrebu, obradili, zaista, široj javnosti nepoznatu temu. Pri tome su objasnili grčku riječ *kenotaf* u značenju *prazan grob* i obradili u Đakovu i Đakovštini kenotafe vojnicima poginulim u navedenom ratu. Rad su temeljili na izvornoj arhivskoj građi i vlastitim istraživanjima *in situ*, jer, kako u članku navode autori: “Malobrojna literatura o grobljima u Slavoniji ponekad donosi i podatke o grobovima vojnika odnosno umrlih od posljedica ranjavanja i bolesti u Prvom svjetskom ratu, donosi i navode pa i slikovne priloge o grobovima–kenotafima vojnika ..., no nije se bavila pitanjem kenotafa”. Budući da su ti *prazni grobovi* nezaobilazni i u razumijevanju kulture i načina žalovanja (mjesta su pojedinačnog, obiteljskog ili skupnog žalovanja za najbližima) ovaj članak ima i daleko širu znanstvenu vrijednost od povijesne. Opširnu kronologiju zbivanja i života u Đakovu i Đakovštini odmah nakon Prvoga svjetskoga rata daje članak Vladimira Geigera “Skica za povijest Đakova i Đakovštine u vrijeme Države Slovenaca, Hrvata i Srba, 29. listopada – 1. prosinca 1918.” (7–84) u kojem je taj eminentni hrvatski povjesničar na temelju arhivskog gradiva, onodobnog tiska i historiografske, publicističke i memoarske literature predočio sveopće prilike i događaje u tom slavonskom kraju u navedenim danima neposredno nakon završetka Prvoga svjetskog rata. Članak “Biskup Josip Juraj Strossmayer i zajednica Milosrdnih sestara Sv. Križa” (157–178) napisala je članica Samostana Milosrdnih sestara Sv. Križa u Đakovu Estera Radičević i gotovo do u detalje, na temelju arhivskog gradiva pohranjenog u Arhivu provincijalne kuće u Đakovu i postojeće malobrojne literature, razradila navedenu temu. Vrlo je uspješno odgovorila na zadana pitanja – odakle je

bosanski ili đakovački i srijemski biskup saznao za tu redovničku družinu i kako je došao na zamisao da baš te sestre pozove u Đakovo i da one 1868. preuzmu odgojno-prosvjetni rad u pučkim školama i u maloj vlastelinskoj bolnici. Zanimljivost ovom članku dala je autorica posebice odabranim, dirljivim, citatima iz kojih je vidljiva duboka, trajna i neraskidiva veza Milosrdnih sestara Sv. Križa i biskupa J. J. Strossmayera. Povjesničarka Slađana Josipović Batorek u članku naslovljenom "Potres u Đakovštini 1964. godine" (179-196) opisala je na temelju tadašnjega tiska i dostupnog arhivskog gradiva posljedice navedenoga potresa jakosti 5,6 po Richteru, koji je na području Slavonije izazvao veliku materijalnu štetu. Opisavši osnivanje i rad Fonda za obnovu zemljotresom stradalih krajeva na području kotara Osijek, posebice se, većim i središnjim dijelom, pozabavila detaljnijom analizom nastale materijalne štete na području općine Đakovo dva dana nakon potresa, koji se zbio 13. travnja, do kraja 1964. godine. Da bi izbjegla nabravanja broja stradalih i novčane iznose glede materijalnih šteta i sanacija, te čitateljima dala mogućnost pregleda golemih posljedica, autorica je načinila pregledne tablice, što dodatno ističe vrijednost ovog znanstvenog rada. Oživljavanje života istaknutijih Đakovčana i kulture stavanja u Đakovu tijekom 19. stoljeća, s osvrtom na današnje stanje, dao je Željko Lekšić u članku "Kuće na početku Ulice Stjepana Radića u Đakovu" (197-216). Rad iz područja arheologije napisala je Mia Leljak i nasloвила ga "Radioničko porijeklo staklenih posuda s kasnoantičke nekropole na Štrbincima" (217-226). Autorica je u radu istaknula značenje te nekropole u kojoj je pronađena i najveća količina kasnoantičkih staklenih posuda, ali i istaknula da je još mnogo nepoznata glede porijekla tih posuda pa je velika sreća što se istraživanja na Štrbincima nastavljaju. Sveučilišni profesor u miru Luka Marijanović priredio je za ovaj broj

Zbornika Đakovštine članak "Prvostolni kaptol đakovačko-osječki (sadašnjost kroz prizmu prošlosti)" (227-268) kojim čitatelje vodi od 1240. godine (bosanski ili đakovački kaptol) do današnjih dana, tj. uzdignuća Đakovačko-osječke nadbiskupije i ponovne uspostave Srijemske biskupije te osnivanja Đakovačko-osječke pokrajine. Rad je autor zaključio spomenom na zaslužne biskupe. Etnologinja Manda Svirac u svom je radu "Josip Lovretić i Milko Cepelić – sličnosti i razlike njihova doprinosa hrvatskoj etnologiji" (269-281) prvi put detaljno analizirala rad te dvojice svećenika, koji su ostavili pisanu građu o predajnoj kulturi Đakovštine i istočnih dijelova Slavonije i zapadnoga Srijema. U članku je posebice naglašeno njihovo značenje za hrvatsku etnologiju u prošlosti, ali i danas.

Golemo značenje za istraživače nacionalne povijesti ovaj Zbornik daje u posebnom poglavlju naslovljenom *Grada* u kojem su priredili Borislav Bijelić "Zapisnik sa sjednice Zavičajnog kluba studenata Đakovštine 1970. i 1971. godine" (285-319), a Slađana Josipović Batorek "Odnos komunističkih vlasti prema Katoličkoj crkvi i njenom djelovanju na području Općine Đakovo na primjeru dokumenta 'Idejni problemi vezani uz djelovanje klera i utjecaj religije' iz ožujka 1967. godine" (321-348).

Zaključno se može ustvrditi da i 11. broj *Zbornika Đakovštine* nije iznevjerio. Riječ je o već poznatom slavonskom, a dakako i hrvatskom, znanstvenom časopisu koji privlači raznolikošću svoje tematike, vrijednim znanstvenim doprinosima te korisnim i zanimljivim prilozima.

U ovom broju, uz spomenutog glavnog i odgovornog urednika Bijelića i gradonačelnika Vinkovića, uredništvo su činili i Željko Lekšić, Branko Ostajmer, Branka Uzelac i Vladimir Geiger. Članovi uredničkog savjeta bili su Mato Ar-

tuković, Branka Migotti, Đuro Vandura, Ivan Šestan, Luka Marijanović i Stanko Andrić. Sažetke članaka na engleski jezik prevela je Tea Tosenberger. Nakladu od 250 primjeraka otisnula je tiskarska kuća Hardy Đakovo.

Zlata Živaković-Kerže

Međunarodni znanstveni simpozij o Krunoslavu Draganoviću, Sarajevo, 8.-10. studenoga 2013.

Na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Sarajevu od 8. do 10. studenoga 2013., u organizaciji Hrvatskog kulturnog društva Napredak, Katoličkog bogoslovnog fakulteta iz Sarajeva, Hrvatskog katoličkog dobrotvornog društva i Hrvatskog instituta za povijest iz Zagreba, povodom 110. obljetnice rođenja i 30. obljetnice smrti, održan je međunarodni znanstveni simpozij o svećeniku i povjesničaru Krunoslavu Draganoviću.

Krunoslav Draganović rodio se 1903. u Brčkom, maturirao je 1922. u Sarajevu, studirao je na bečkom Politehniku, ali je nakon pet semestara oduštao i 1925. stupio u sarajevsku Bogosloviju. Za svećenika je zaređen 1928., a do 1932. obavljao je razne službe u Vrhbosanskoj nadbiskupiji. Od 1932. do 1935. studirao je crkvene znanosti o kršćanskom Istoku i o islamu na Papinskom orijentalnom institutu u Rimu, na kojemu je obranio doktorat o masovnim prijelazima katolika na pravoslavlje u hrvatskom jezičnom području za vrijeme osmanske vladavine, koji je i objavljen u Rimu 1937. na njemačkome jeziku. Nakon studija obavljao je različite crkvene dužnosti, a od 1940. bio je profesor crkvene povijesti na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Kao povjesničar bavio se

statistikom i kartografijom pa je sastavio kartu Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini te napisao *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji*. Godine 1943. otišao je u Rim gdje je vršio službu pri hrvatskom predstavništvu kod Sv. Stolice, a ujedno je u okviru Caritasa Zagrebačke nadbiskupije i Hrvatskoga Crvenog križa pomagao Hrvatima u talijanskim logorima i zatvorima. U času sloma Nezavisne Države Hrvatske 1945. aktivno je sudjelovao u spašavanju progonjenih Hrvata i izbjeglica, a od tada je počeo sakupljati vrijednu dokumentaciju i svjedočanstva o blajburškim događajima te je planirao o tome izdati i knjigu. U emigraciji se i politički angažirao te je sudjelovao u osnivanju Hrvatskog narodnog odbora 1950. u Münchenu. Godine 1964. iz Rima je prešao u Pressbaum kod Beča, odakle je nastavio raditi u korist novije hrvatske radničke emigracije, ali i na povijesnim istraživanjima. U rujnu 1967. nestao je u okolici Trsta te se pod nerazjašnjenim okolnostima pojavio u Jugoslaviji, gdje je živio i radio sve do smrti 5. srpnja 1983. u Sarajevu.

Na skupu na kojem je sudjelovalo preko dvadeset izlagača iznesene su brojne nove spoznaje, ali i otvorena neka stara i nova pitanja o životu i djelovanju svećenika i povjesničara čije ime i danas izaziva interes brojnih istraživača. Dakako, najintrigantnije je pitanje Draganovićeve povratka u Jugoslaviju 1967. godine.

Simpozij je otvoren prigodnim i pozdravnim govorima organizatora: predsjednika Hrvatskog katoličkog dobrotvornog društva Ante Jelića, ravnateljice Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu Jasne Turkalj, dekana Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Sarajevu Pave Jurišića i predsjednika Hrvatskog kulturnog društva Napredak Franje Topića. Nazočnima se obratio i vrhbosanski nadbiskup metropolit kardinal Vinko Puljić koji je zahvalio organizatorima i preda-

vačima što su uložili trud u istraživanje kako bi prikazali lik ovoga vrhbosanskog svećenika.

Prvog dana izlagalo je šestero znanstvenika. U uvodnome izlaganju Franjo Topić je iznio sažetu Draganovićevu biografiju i prikazao značaj njegova djelovanja za hrvatski narod i Katoličku crkvu. Topić je naglasio da je Draganović, nakon Pavelića i Stepinca, bio glavni jugoslavenski „državni neprijatelj“. Nakon Topića izlagao je Petar Vrankić koji je govorio o Draganovićevu djelovanju u Italiji od 1943. do 1958. godine. Milenko Krešić govorio je o Draganovićevom radu na području hrvatske crkvene povijesti i između ostaloga je istaknuo da je Draganović imao vrlo jasan, pregledan i temeljit historiografski stil pisanja. Zlatko Hasanbegović govorio je o Draganoviću kao Hrvoju Bošnjaniću, piscu knjige *Hrvati i Herceg-Bosna* iz 1940., a Ivo Banac se osvrnuo na Draganovićev članak o Bosni objavljen u časopisu *Hrvatska revija* 1965. godine. Banac taj Draganovićev interes za Bosnu interpretira kao najavu njegova povratka u Jugoslaviju. Prvi dan simpozija zaključen je izlaganjem Roberta Jolića, koji je na temelju opsežne pisane ostavštine Dominika Mandića govorio o Mandićevu odnosu s Draganovićem.

Drugi dan započeo je izlaganjem Mije Ivureka koji se osvrnuo na Draganovićev znanstveno-istraživački rad, pogotovo na rad na polju crkvene povijesti. Hrvoje Jurčić iznio je svoja sjećanja o zajedničkom životu s Draganovićem u Austriji te sjećanje na njihov posljednji susret prije Draganovićeva odlaska u Trst 1967. godine. Jurčićevo izlaganje, iako nije znanstvenoga već memoarskoga karaktera, iznimno je važno u rasvjetljivanju nepoznanica o događajima neposredno prije Draganovićeva povratka u Jugoslaviju. Andrija Lukinović opisao je Draganovićevu arhivsku ostavštinu koja se nalazi u Nadbiskupskom arhivu u

Zagrebu. Prema Lukinoviću, ta je ostavština mnogo bogatija nego što se do sada smatralo. U referatu Milana Simčića (koji je u odsutnosti autora pročitao Darko Tomašević) prikazan je Draganovićev odnos s Državnim tajništvom Svete Stolice od 1943. do 1967. godine.

Drugu sesiju drugog dana otvorio je Jure Krišto koji je govorio o Draganovićevu karitativnom radu, tj. njegovoj ulozi u spašavanju hrvatskih i drugih izbjeglica nakon Drugoga svjetskog rata. Anto Jelić govorio je stradanju Hrvata na križnom putu, a Martina Grahek Ravančić o Draganovićevu doprinosu istraživanju zločina komunističkih vlasti. Velik dio Draganovićeve arhivske ostavštine odnosi se upravo na ta pitanja te je ta građa i danas vrijedan materijal u historijskim istraživanjima. Josip Mihaljević govorio je o suradnji Krunoslava Draganovića s časopisom *Hrvatska revija*, kao i o pisanju tog časopisa o Draganoviću u razdoblju od 1951. do 1990. godine.

Treću sesiju drugoga dana otvorio je Mario Jareb koji je govorio o Draganovićevu odnosu s Antom Pavelićem, ističući činjenicu da se Draganović nakon rata zalagao da se Pavelić i njegove pristaše povuku iz javnoga života. Domagoj Tomas izlagao je o odnosima Krunoslava Draganovića i Ivana Tomasa, analizirajući njihovu međusobnu korespondenciju, prvenstveno iz Tomasove ostavštine. Miroslav Akamdža prikazao je crkvenodržavne odnose u komunističkoj Jugoslaviji, osvrćući se na Draganovićev vrlo osjetljiv položaj unutar tih odnosa.

U završnoj sesiji tematiziran je najintrigantniji događaj iz Draganovićeve biografije, njegov povratak u Jugoslaviju 1967. godine. Zdenko Radelić prikazao je političke prilike u Jugoslaviji u vrijeme Draganovićeva povratka, dok se Vera Katz pobliže osvrnula na prilike u Bosni i Hercegovini u istome razdoblju. Shvaćanje društveno-političkog konteksta

koji su prikazali ovi autori važno je za shvaćanje Draganovićeve položaja i djelovanja nakon 1967. godine. Josip Dukić je Draganovićev povratak u Jugoslaviju prikazao kroz analizu pisanja onovremenog domaćeg i stranog tiska. Radni dio skupa zatvoren je izlaganjem Mate Zovkića o Draganovićevoj djelatnosti i njegovoj „strogo kontroliranoj slobodi” nakon povratka u Jugoslaviju, gdje je nastavio sa znanstveno-istraživačkim i nastavnim radom na Vrhbosanskoj katoličkoj bogosloviji u Sarajevu.

Nakon svakog bloka izlaganja vodile su se dosta široke rasprave, što pokazuje da je Draganović i danas vrlo zanimljiva istraživačka tema. Znanstveni

dio simpozija završio je pozivom Draganovićevim suvremenicima i suradnicima koji o njegovu životu i radu nešto znaju da ta saznanja zapišu i objave u cilju upotpunjavanja dosadašnjih spoznaja o životu i djelovanju tog svećenika. Za iduću godinu najavljeno je i izdavanje zbornika radova sa simpozija.

Zadnjeg dana simpozija nije bilo znanstvenih rasprava nego je služena sveta misa u Katedrali Srca Isusova u Sarajevu, koju je predvodio vrhbosanski nadbiskup kardinal Vinko Puljić. Nakon mise organiziran je odlazak na Draganovićev grob na središnjem sarajevskom groblju Bare.

Josip Mihaljević